

ОБЪЕМНОЕ ИЗДАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНО-ИЗДАТЕЛЬСТВО

Н. Улагашев

9-47

47. Ойрот албатынын ордон тагынган кайчызы.

Алып-Манаш

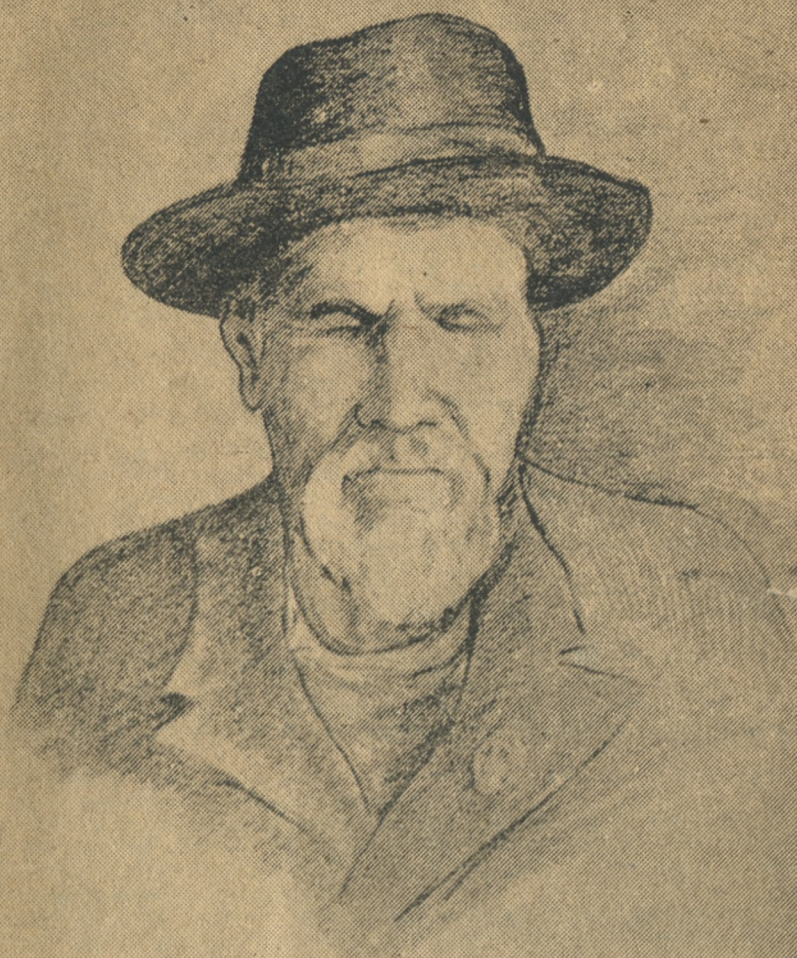
Юлгерлеп П. Кучияк бичиген

*
Алып-Манаш
Юлгерлеп П. Кучияк бичиген
Ойрот албатынын ордон тагынган кайчызы

Ойроттин областной
национальный издательствозы
1940

1946
ИЧВ 63791

Дьуруктары ла обложказы худ. А. Каланаковтык.
Портрети худ. С. Астра дьураган.

Өйрөттүн кайгызы

Дьеген сегис дьыл мынаг кайра—Алтайда Алтын-Көлгө дьуук, анчы ПАГАШЕВТИН юйи, кышкыда соок кааза айылда, бир уул бала тапкан. да-энези оны соокко бёкё болзын деп—дьылкынын казы льюузыла сюркюш-йле, табыргы терези чуула ородылар. Олор узаак шююшкиледи: кандый ат ерзе дьакшы болср,—дежиң, дье сагышка келген аттар—ончозы келилпей ту-ар болды. „Канайдар, дьаг айынча озо келген солун кижн адагай—ада-эне-и онойто дьёптёштилер.

Уулчак төрт конок ады дьок дьатты. Бежинчи кюн Борбош дьайзатнын приказчиги келди. Улагаш Борбошко канча тийиң, киш, сарас ёскёдө алу ербеди болбогой, дье алган-ок тары, чай, бёстин баазын тюгезе төлөп бол-ос болды. Кезикте андыкту дьылдарда, Улагаш кёп алу беретен, дье оныла алым божоп турганы дьок, там ла там ёзёр болды. „Айыл дьаында дьаш мёш-тёг алым тюрген ёзюп дьат“—деп, Улагаш айдып отураар болгон.

Бюгюн ол Борбоштын приказчиги алым некеп келген. Эмди бу бууры кату айылчы—олордын балазын алайтан. Канайлар, дьан ондый, озо келген.

Приказчик орус миссионерле надьы болгон. Бойм дьуукта креске тюжеле эмди крестю дьанды таркадарга абыска болужап турды.

— Уулчакты агару Николанын адыла адагай—Улагашка айдат,—Никола кайкал эдеечи, анчылардын, малчылардын коручылы. Бу атла уулаар ырысту болор..

Дье агару Никоданын коручылы Улагашев Николайдын кичюден кый-ынду дьадьнын дьенилтерге бёлышпады. Балдар кёп болгон. Адазы олор-ды тойо азраар немези дьок, кийиндирер де аргазы дьок болгон. Тюнде ой-тот төжөктю орочокто балдарын дьатырызала, юстюнен эликтин терезиле дьаап салар.

Алтай анчынын дьюрюми кыйынду кюч болгон. Улагаштын балдарынын дьаныс артканы—бёкё, су-кадык Николай болды.

Николай иштеерге адазына дьети дьаштан ала болушты. Олор байларга одун кескен, байдын малына ёлөң эткен, олорго кузук эдетен. Дье ондыйда болзо, Улагаштын тёс ижи ан болды. Качан Николай тогус дьашка дьедерде адазы андаарга кожо алып дьюрди.

Николай ол тушта кичю болгон, чаналу барар болзо, мылтыктын кын-дагы карды ырып браадар. Ёскё анчылар кажы бирде онын дьёлына учура-ганда, кокурлат айды жатандар:

— Дьаан анчы—Николай барган эмтир. Тийиндерди, баяла, юзе аткан.

Дье, Николай дьакшы анчы болуп ёсти. Тийинди терезин юребеске бажынала адатан.

* * *

Алтай албатыда революциядан озо бойынын тилинде бичик дьок болгон. Онын учун, литература дьок болгоны ол. Дье олордо оосло айдар албаты-

нын творчествозы качанда бийикте турган. Алтай албаты кожонды сюрекей сююп, кюндюлеп дьат. Тойдо—тойдын кожоны. Дьаш ёскюрюмнин дьуулган дьерлериинде--сююшкеннин, бойы бойлорын макташканынын кен кожондоры болотон. Кезикте тап атканын, кюн чыкканын билбейтен. Албатыда озодон айдылган кожондордон, кезикте ёдюп, ойноп турганчала табышкакты таап турар болгон. Ондый кожондордо уулдар сююген кыстарды мактап дьат, канайыпта келбей калгандарын—ойынга кычырар, ол эмезе ойноп тургандардын бир-бирюзин—(кылыгы дьарабаза), андып кожондоор.

Онойто, бойы таап кожондойтон кожон—алтай албаты ортозында кёп. Ол кожондордо малын мактаар, агаш-ташту дьерин мактаар. Кезикте сёгюш, черкеш, сююшкеннинде кожондооры болотон.

Дье алтай улустын бир сююгени чёрчёк. Андар, куштар, дьылдыстар, ар бюктен керегинде чёрчёктёрди топшуур дьок оосло айдар. Оны айдар улустарды чёрчёкчи дейтен. Дье олордон артык кюндюлюзи—баатырлар керегинде айдар чёрчёктёр. Ондый чёрчёктёрди кёемейлё кайлап, топшурлу айдар. Онойто айдар улусты—кайчылар дейтен.

Алтай албатынын чёрчёктёри—бойынын образы—дьарандырганыла бюткен кебедели кайкамчыкту. Онын дьюзюни—кёп, канайда Алтай бойы кёп башка ёндю: ак тош тайгалар, кара агашту дьыштар, шил ошкош дьаркынду суулар, кёлдөр, кен дьаландар, бордюонду мал турлузы ак дьаландар. Алтай чёрчёктин геройлоры—качанда ийделю „ёлбёс“ баатырлар. Олордын образы качанда кайкамчыкту болор—“Эки кёстюг ортозына бежен кучалу кой дьаткадый, эки дьарын ортозына—бежен айгырлу мал тургалый.“ Онын кыйгызынан „таш-тайгалар дьемиринди, дьазн суулар чайбалды“. „Эртен тура тарткан—дьетен эки текпелю темир дьазын,—эпир бойдо бжоиты“. Кёс бажынан от чёйюлди, эргек тёстён ыш чёйюлди“. Качан ол кожондоор болзо „агаштар бажын бююп тындайт, суулар акпай токтоп тындайт, ай канатту куштар учуп келет, айры туйгакту андар мантап келет. Кюн де токтоп тындайт, ай ёйине дьетпей чыгат!“...

* * *

Тайгада дьюрген анчынын дьюрюми кюч, дье дьилбюлю, кёп солунду. Николай чаналу учуп дьюрерге, ан истеерге тын сююйтен болгон. Ол агаштардын, шымырашканын, дьаркынду суулардын чечен эрмегин—тын сююген. Анчылардын одузынын от дьанына коуорын, ол сююйтен.

Байбак кара мёштёр, кара канатту чибилер—араай сыгырыжып турар. Чибидун тазырап дьат, тюште арыган анчылар араай эрмектежип отурулар. Чанкыр тюдюн канзадан чёйилет... Кёп тужунда анчылар ортозынан кайчы табылар. Ол отко дьуук, байдастанып отурап, эки кылду топшурун алар, сабары кылга тийериле—кою кай тёгюле берер, кёдире анчылар, мойындарын чёйёлё, тортло тыш болуп брааткандый, тым боло берер. Андап дьюреле, Николай Улагашев энле баштап оду дьанына кайлап отурган—Алтайда дьаан кайчы—Кыскашка тушташкан. Ол Алтай Куучын деген—ийделю Баатырдын дьюрюмин—юч тюнге кайлаган. Анчылар ол тюндерде, кёстёрин дьумбай, от дьанында отургандар. Кичинец Николай Улагашев те бирде кичю юргюлеп уюктабады. Кыскаштын кою кайын ачаптып тындаган, дьалтанын билбёс Алтай Куучын анчы баатыр ого тирюдий билдирип турды, кюндюлю, дьуук геройы болуп билдирди. Качан Алтай Куучын ёштюрел мекезине кирип—корон ичип ёлёрдё—Николайдын дьюреги тоштый, тамагы курулып тургандый болды... Дье героический алтай чёрчёктёргё—ондый кара, бюдумчи дьок, солыш керек дьок болотон. Онын баатырлары—дьендетпес, дёкё. Кёп дьаны, ёлюм олордын дьоголгоны эмес, дегин бир ёйгёлё дьендеткени болотон. Канатту да кан-дьеерен ат, ээзинин ижемчилю надызы, дьер тенеринин табышканына барып, аржаан-кутук сууды ууртанып экелеле, Алтай Куу-

чынга берерде, ол тирилди. Николайдың санаазы дьалт эде берди. Онын кес-
тёри оттый кюйди, дьюреги токунады. Ого эмди билдирип турганы болзо
Аранай ла Шаранай—эки каанды Алтай Куучын сюрюжюп брааткан эмес,
ол бойы Кан-дьееренге минеле, агаш-таштын юстюле, тенеринин тюбюле
брааткандый. Ол бойы канча буудакты ёдюп браатты. Бир де баатыр дьендеп
болбогон. Талай ээзи—Кёк бука ого удур келди: он мюзюнде дьеген баатыр
сёёгин илген, сол мюзюнде—алтан баатыр сёёгин илген келер. Оны дьаныс
Алтай Куучын дьендеди. Дье онын алдында оног кату бууда кучурады—дьаан
саары корон талай. Алтай Куучын дьыдазыла талайдың тюбюн ойо сайарда,
коронду талай дьер алдына чёгё берди.

Дье, адакы учунда, Алтай Куучын кара болот юлдюле ёштюдерин дьен-
деди. Олор эмди огодо, онын албатызына да коркуштузы дьок болды.

Кыскаштын бу чёрчёги дьаш анчынын мезине токтоп калгандый бол-
ды. Ол баатырдың героический ёткён дьолдоры—туркаары санаазында дьюр-
ди, тюнге тюшке—онын улу кебедели алтыннан, мёнюннег уруп койгон сёс-
тёри угулып тургандый болды.

Канча кюндер ёткёнде—Николай адазыла кожо дьанды. Айылдаштары дьу-
улдылар. Кезиктери ырактан келип,—„Дьаш анчынын ёргегин“—чайнаарга деп
айдыжатан айынча, тийининг табыргынын эдин дьиирге келди. Карыган кайчы—
Кыскаш база ондо болды. Ажаныш учура дьууктап клеедерде—айылчылар,
кайчы чёрчёк айдар ба деп, сурадылар. Кайчынын юни тунган керегинде мой-
ноды. Ончолоры комудаштылар. Кенетийин, Улагаштын кийин дьанында ёт-
кюн юн угулды.

— Мен айдарга дьараар ба?

Ончолоры кайкажала кёргёжин, тогус дьашту Николай эмтир. Ол
кайчынын дьюзюне чике кёрюп, кёзи суркурап отурды. Улустар кат-
кырышты, дьаныс Улагаш тютюк отурды—„тенек кулугыр, кайдаар эрмектенди,
кайчыны тарындырып ийгей“. Дье кайчы кюлюмзреди.

—Кандый чёрчёкти айдарга турун?—деп, уулчактан ол сурады.

—Андап дьюреле, слердин айткан Алтай Куучын баатырдың дьюрю-
мин. Дьаныс мен, кайлап билбезим, онойто, оосло айдарым. Дьараар ба?

Николай, дьаргак тоны калырап, отко дьууктап келди, кёзин дьумала,
Кыскаш чылап, баштады.

Качан ол айдып божогондо, айылчылар Улагашты кезе адыктадылар.

—Дьакшы, балам, сюрекей дьакшы—кенетийин карыган кайчы айтты—санаан
ару, терени Алтын-Кёлдий, дьюрегин омок—Алтын-Туудан бийик. Дьааназан
дьаан кайчы болорын...

* * *

Николай Улагашев соок-изюден дьалтанбас,—баатыр кеберлю ёскён.
Бийик, дьалбак ийиндю, кою коо юндю,—он беш дьаштуда дьаан кижидий
кёрюнген. Андан дьюрген олуга—ёскёлери бир чибини тёрт эдип кезеле экел
зе, Николай бюткюлге экелер. Чаналу эки-юч эликти дьюктенип апарар
болгон.

Кайчы да болуп,—ол тюрген ёскён. Канча карыган кайчыларды ол сюрекей
дьылбюлю тындайтан, канчала олордон уканын,—бойына бектештирип дьюре-
тен. Кыскаштын кийининде, ол бир Кабак деп дьаан кайчыла тушташкан, онын
чёрчёктёрин. базада, ончозын уккан.

Кыскаш дьастыра айтпады: он беш дьашту Николай Улагашевты дьаан
кайчыдый тындадылар. Балдар да, дьаш та ёскюрюмдер, карыгандар да оны бир
туней тындадылар. Кёп анчылар ыраак одулардан, онын, чёрчёгин угар-
га келетендер.

Дье онын бюткен бёкёзи де, тапкыр санаазы да—Николайды дьоктуудын
кыйынду дьадыныннан айрып болбоды.

—Борбоштын алымынан качан айрыларыбыс?—деп, Николай адызынан сурайтан. —Бистин айлыбыска дыакшы качан келер?

Адызы дьардын кызынар.

—Кадын бажы бийик тайга, ого кол дьетпес. Онойто ок—ырыс дьоктуга бийик—канчада керилген, оны тудуп болбозун.

Эр дьажына санааркаш, кату иш, корон соок, ышту айыл. Кургак агашка эрт тийгендий—алтай ичинде оору дьайылган. Чемет, дьедюл, сарсу-сап, трахома, экзема, кодыр балу—албатынын дьеткери болды. Ол дьеткер—Николай Улагашевти базада кендюре ётпёди. 16 дыштуда—трахомадан ооруйла, дьарыктан айрылды. Ачу коронго тюшкен Улагаш—орус церквеге барып, болуш береечи Никола-чудо дьаячыга—калганчы акчэзыла свечи садып алып,—мюр-гюди, абыска—аю терезиле сый берди. Никола чудо дьаячы болушпаны. Улагаш камдарга барды. Калганчы малын тайдырды, камдарга алымга тюшти, онондо болуш дьок болды. Ол тушта Алтайда больница, врачтар дьок болгон.

Чанкыр тайгалардын бажы, тепери, дьажыл агаштар, дьюзюн чечектер, суулар кёдюрети Николайдын алдында карануйга кёмюлди. Кюн—дьажын чакка онон дьажынды. Дьанысла онын ырызы—чёрчөктё болды. Чёрчөктёр кайкамчыкту кеең, онло кёс дьокторго кёс келет, бут дьоктор—буттанат, ёрё турбас карыгандар—дьаш болот. Дьокту киж: байларды, дьайзандарды каанларды дьейдейт.

Онын чёрчөктёринин геройлоры—база бойы онкош—дьокту албатыдан бюдер. Олор ийделю, каандарла дьуулажар, оморды дьендеер. Олор сагышту, смелю, олор камдарды, дьайзандарды дьюктур. Юлген кудайдын бойын мекелеер, дьер алдында эрликти электеп турар.

Улагашев кёстю де, адалу да тушта дьадыны кюч болгон. Дье кёс дьок, адазы дьок болгондо, онон кюч болды. Онын шыразына карыганча кожэ турушканы—онын чын кару юйи болды. Онын болужыла кюленке тургузып, табыргы шюлюзюнге тузак буулап дьюрли. Мёштёг тобого тьюжюрен, оаун кескен. Дьадын—тамла уурлап турды, балларлу болды, оморды азраар, кийиндирер керек. Дьайзандар Николайды каланнан айрардан болгой, там юзери айдышкылап дьюргюледи:олор албатынын кайчылары мактулу дьюжерин,онон дьалтабас чёрчөктёрин сююбейтендер. Кажы бирде, дьайзандар айылдар ортозына дьюжер болзо—кюнцюледерге сюйютендер. Онын алдына улустар чёёчөйлө аракыны тудуноп, чёёлөп отуарын кичейтендер. Онын колы—тырлажып аракы чайбалза, чыбыктап койор. Улагашев Николайга олор онон артык табаргылайтаң. Бир катап мындый болгон. Темей дьайзан, канча каа-темичилерин ээчиткенче ого келген. Онын кёзи бёрюнинг кёзиндий болгон. Николайды андын божогон сонунда, атанарда кёдөчи болзын деп дыкарды. Ого ол дьетпеди.

—Не керек Николай дьаантай ын кийиннег келет?—адын токтодоло, онойто кыйгырды.—Озо дьортып, дьол баштазан.

Николай адын камчылайла, ичкеери дьортты. онын юнюнен бололдоп дьаба дьортып келеле, кёрбёс кёзюн оноор тудуп, айтты:

—Айды—кюнди—чолмон баштайтан болзо, аакы дьайзанды сокор баштайтан болзо мойнобой турум, менин кийинимнег дьортыгар.

Дьайзан оны сакыбаган. Ол санаган, Николай, дьайнаар, ыйлап пыян сураар деп, а ол дьезе—оны электеп туру. Дьайзан казырланды:

—Дьирме беш чыбык!—темичилерине кыйгырды.

Николайды аттан тьюжюре тарттылар, кёнкөрө салала, тал чырбаал чыбыкла соктылар. Ол сагыш дьок боло берген, чырбаалды канайта солуп тургандарын, Темей дьайзан качан барганын, билбеди.

* * *

Озогы дьылдарда Улагашевтин дьадыны ачу-коронду,—кюч болгон. Дье шыра да, уур иш те, оору дьобол до, дьайзан-байлардын андыжы да—кайчынын

тапкыр санаазын сындырып болбоды. Бай-дъайзаннын кара булуттый дыагын ёткюре, шуурган дыагмырды ёткюре, эрке балазын чеберлеп экелгендий, мактулу искусствозын бистин ёйгё дьетири экелди. Качан, Алтын тандак кюйерде, алтай албаты улу Октябрьский Социалистический Революциянын келгенин онойто адап уткуган, качан Кремльде Советский Ойротский Автономный областты тезёп, декретти дыарлаарда, алтан дыашту кайчы—Улагашев мындый кожонго чюмдеген:

Кара кулун дыаш тушта,
Дьою дьургенис, юрелер.
Каан дыаны болордо,
Камчыда ёскёнис, юрелер.
Кара кулун ат дьеткен,
Минип алып дьелеели,
Байлар дыаны чачылган —
Кюн дыарыгын кёрдибис.

Карыган кайчы—Октябрьский революцияны онойто уткуп алган. Онон беги, советский органга кирип алган, буржуазный националисттер, троцкисттер ле бухаринецтер ол дыаркынду кюнди албатыдан туура эдерге санаарда, кайчы кату кожондогон:

Кара булут коюлзан да
Кюн дыарыгын бектеп болбозын;
Калдью ёштю ёйгёлёзёг дё,
Бистин ырысты алып болбозын.

Албатынын ёштюлери Ойроттын социалистический ёзюмюне неле чаптыгын дьетиргендер. Олор дыагыста хозяйственный строительстводо до чаптык ёткен эмес, дье албатынын искусствозына шогын дьетирдилер. Кайчылардын, чёрёкчилердин творчествозын, кереги дьок неме деп, айдышкандар. Албатынын кюмюш болгон чёрёгин, кожонгын олор камнын кейине тюндеерге санагандар. Кезикте чёрёк айтырбай—токтодып та дьюрер „руководительдер“ табылып дьюретен. Советский Ойротиянын албатызы, ол ююрлешкен бёрюлер ди былча басты. Область алдындагызынан артык дыаранды. Кёдире ёзёктёрлө школдор, больницалар, клубтар ачылды, сарьу заводы эдилди. Чичке таг аттын дьолдоры—шоссе болды. Ёдюп болбос боомдорло, эмди автомобильдер манташты. Колхоз дыаландарында тракторлор иштеп дьат. Ак чёлдёр, дыалбак меестерди—колхоз малы чололоды. Анчылардын дыадыны куулды. Ыраак дыышта дыараш туралар бютти. Кышкы соокто колхозтын анчылары ондо конуп, дыыргайдылар. Озодо дыажына алымнан айрылбас алтай анчылар аргалу дыадынга дьединди, бичикчи улустар болды.

Дыаркынду дыадында — „Алтайдын Чолмоны“ колхозтын члени Николай Улагашев дьуртай берди.

Дыай кажыла дьерде—бойынын дыажыл кебин чечкен. Белелер кызыл дьестий болды, кайыгдар сары торколо оронды, аспактар кубакай торколо дыазанды. Кюн тоозынала тайгалардын бажы буурайып, карып тургандый болдылар. Удабаста бастыра дьер агас дыаки дыабынала дыада берер...

Дье бюгюн дылуу. Агаштар, дыалбак меестер, дыалангар—ончо кюн дыаркыныла дыазанган. „Алтайдын Чолмоны“ колхозто байрамнын аайы бар. Деревненин ортозында дыаан тура дыаар туш таладан колхозчылар дьуулышты. Олордын кийимдери дыайгы аайынча. Олор кёк ле, кара сатин чамчалулар, элбек бетик штандулар, дымыжак брас ёдюктю. Канзаларын куруна кыстап алган, отык, бычак дыалмашка согулган. Кюн дыаркыны олордын кюрен дьестерине тийерде, кёстёри кичинектеп турулар. Олор туранын дыанына келеле, акта турган, мёштён ёткен столды эбиреде отургылады. Кезиктерине табуретка дьетпегенде, тоормониторго отургылайт, дьостордын юзюне отургылады. Канзаларын

таңкыла толтырдылар. Куучын, бюгюн не керектү мында дьуулыжып турганынан, башталды. Дьер ижин божоткон. Дьай дьакшы болды.

Бу дьыл ёлёг дьакшы эдилди. Саньсканнын дьажылындый.

— Ёлёг дьакшы, арба оног артык. Кузуктый дьаан.

— Амбарга толтыра арба алдыс. Озодо не керек аш чачпаганыс?

— Озодо кёп немени бис этпейтенибис. Колдорыс тужакту болгон.

— Бу дьыл ан' кандый болбогой...

„Чолмон Алтай“ колхозын' члендери кёдирези ан'чылар. Олордын' кёп дьяны арба, ёлён' керегинде эрмектешсе де кара агашту дьыш дьаар, бийик тууларга кёстёрн кылчан'дап турдылар. Ондо эмди тийингдер кышкы дьылу тондорын кийинген, агаштан агашка секиргилейт, дьуукада ак кардый агастар дьажынып дьюргюлейт, чичке бутту табыргылар ташта турган болбой кайтсын. Кубакай чоокыр шюлюзиндер—мёштин' быдагына кууза дьадып алган—уюктап дьадылар байала... Ан'чыларга мылтыктын табыжы угулып тургандый болот, чананын' алдында кар кыдырап дьаткандый билдирет. Алулары бакчаланып калган, онын' уучун—алган товарлары кёскё кёрюнип тургандый. Былтыр ан'дык болгон, будьылда—онон' коомой болбос.

— Кёрёёр, карыган кайчы клеедири.

Ончолоры суу келтейи дьаар кёргиледи. Кайчы тёмёёртинен' клеетти, уулынын' балазына дьединдирип алган, тегеен таягыла дьерди дьоктоп, ол эрлю кюрөн' дьюзон ёрё кёдюрюп алган, ондо дьаткан идиргендий акты кёрюп клееткендий болды.

Ол келген сонында ончо колхозчылар оныла дьакшылашты. Суу кадыгын сурашты. Кем де онын' алдына столчок тургузып берди.

Колхозчыларла куучындажып отурала, ол бажын ёрё бийик тутты, нени де тын'дай берди. Онон' ыраак дьок—бир будула табуреткага базып алган—бир пионер турган. Пионер нени де кычырып турды. Оны уккан кайчы, ол кычырып божогончо—отурган дьерден' кыймыктабады, улусла да эрмектешпеди. Дье оныла да улус куучындашпады, ол угар тужунда—чаптык эдер учур дьон. Пионер кычырып божоды. Кайчы сурады:

— Ондый дьараш чёрчёкти кайдан' уккан? Бойын' сананып таптын' ба, кижиден' уктын' ба?

— Мен книгеден' кычырып турум, ёрёкён,—чечен айтты пионер,—оны улу орустын' поэди чийген—Пушкин.

Пионер книгезин карганга берди, ол колына алала—узаак сыймап кёрюп отурды, чеберлеп, ус сабарыла эки-юч листти ачты.

Тын дьок книга,—араай бойында сананды,—а кандый дьараш айдып дьат, ол, Пушкин, улу кайчы болгон эмтир.

Ол унчукпай узаак, книганы сыймап отурды. Колхозчылар, балдар база унчугышпай отургылады. Бу кайкамчыкту карыган—нени сананган? Айса бу ёйгё дьетири билбеген Пушкин керегинде, эмди онын' тилиле эрмектенип турганын? Озодо алтайдын' анчылары он'добос бичик, книга керегинде айтса сананып дьат?—Бойынн' колхозы керегинде, кайда бойынн' балдары иштеп турган, бойы кёс дьокто болзо—кёп кюч берген колхозын—айса сананган? Баштап тарыйында колхозчылар ого иш бербей турган. Олордын' сагыжында—онын' кайыда ишке бодолгодый болгон. Дье ол бойындыыла барган—эмди кайыштан', кылдан'—колон' шилей ёрюп дьат, ол ижин кёстю улустардан' артып калбай бюдюрп туру.

Кайчы бажын ёрё кёдюреле, балазын кычырып алды. Онызы, кемде экеле-ле столго салган топшуурды, таадазына экелип берди.

Карган кайчы не керегинде кайлагай не?

Кайчы, Сартакпай баатырды айтты. Ол ийделю чёрчёкти колхозчылар кёп катап уккылаган, дье бюгонгидий дьарт, ондый дьуугаш качанда болбогон. Алтай чёрчёкти бирде кичю куултпай, кайчы Улагашев ого дьян'ы ийде кош-

ты, онын' сестёрин дьаркынду этти. Сартакпай Адучы-Мерген уулыла—алтайдын' сууларына, тошту тен'иске чыгара дьол бергенин айтты, колхозчылар оны угала—эмдиги большевиктер кючюле—канча бюдюп турган каналдарды, агызып турган сууларды—билип отурдылар. Сартакпай Кадынга кюр саларга санаганын—кайчы айтты, колхозчылар Себи оозындагы большевиктер бюдюр-ген кюрди кёрюп отургандый болды. Сартакпай канайта дьалкынды тудуп алала—тунде дьарыткыш эткенин—кайчы айтты, колхозчылар—электрический дьарыткышты иле билип отурдылар. Сартакпай, албатыны дьиген, дьети башту Дьелбегенди тудала, албатызына амыр болзын деп, канайта айга чыгара чачканын—кайчы айтты, дье колхозчылар мыны да дьарт билип отурглады.

Чёрчёк кеберлю Сартакпай—олорго эмди тынду немедий билдирди. Ол мында ыраак дьокло отургандый билдирет. Кыйгырып ла ийзе, дьедип келгедий, колхозчыларла кожо, кюлюмзиренип, дьергелей отургадый. Колхозчылар бойлорыда Сартакпайдын' ийделю, ондый ок бёкё, ондый ок ойгор болуп калгандый бодогылайт.

Улагашев озогы чёрчёкти албатыга, дьуук дьылу сёслё дьаранлыратаны—онын' бир талкыр чечени ондо, онын' учун—колхозчыларга дьуук дьарт болуп турганы—ол. Улагашев дьан'ысла дьылу сёслё чёрчёкти байгызып турганы кайкамчыкту эмес, дье—онын' айдарын башка айдып дьат. Онон' озо кайчылар да чёрчёкти кожон'доп айтпайтан. Ол дезе кайдала тын' драматический, дьерлерине дьетсе—кожон'ло айдып дьат. Онын' коо, кою юни, артист талантты, тапкыр чечени ончозы биригерде, онын' чёрчёктёрин дьылу, ийделю эдип турганы—ол. Ол азыйдагы эки башка кебелдлю албатынын' поэзиязын—тёрёгёнзидип тургандый. Айса онын' ол творческий ижи—алтайдын' геронческий операзынын' тёзёгёзи болор.

Бу дьуукта Советский Союзтын' правительствозы—Улагашев Николайды орденле наградить эткен. Онын' творческий ижин мактап, кюндюлеген кереги—Алтай албатынын' искусствозы онон' тебюлю ёзётён—баштамызы болуп туру. А искусство дезе—алтайдын' суулары ошкош тюгезе сузуп болбос, байлык, Совет тёрёлибистин' дьери ошкош.

П. Кучияк.

МАЛЧЫ·МЕРГЕН

к тайганын колтыгында,
Аржаан суунын дьарадында,
Тоолоп болбос мал кабырткан,
Тайга кептю дьеежэ ээленген,
Айбычы деген бай дьурттады.

Алтан кюдючи дьылкызын кюдюди.
Бежен кюдючи койлорын кюдюди.
Одус кюдючи уйларын кюдюди.
Одорлу дьерди оло талдап,
Байдын малын откорып дьюрдилер.
Онон мал дьылытпаска,
Тюнге тюшке уюктабай дьюрдилер.

Бир катап Айбычы бай,
Ёскё дьерге кёчёргё сананды.
Дьалчыларына дьар ийди:

„Ак малды айдап,
Алкы-дьеежени коштоп,
Менин санаган дьерге,
Мени кёчюрюп апарзын“, — деди.
Малчы деген кюдючи айтты:

„Эки таманым уладаган,
Базар аргам дьок болды.
Дьаман дьожон ат беригер,
Койлорум айдап барайын“.

Оны уккан Айбычы бай,
От чылап изий берди.
Дьер чилеп карара берди.
Эки кёзин сыкыйта кёрюп,
Электеген аясту мынайда айтты:
„Эки будун ооруган болзо,
Эмдеп берейин мен сеге.
Дьяман ат сураган болзон,
Дьоргоны берейин мен сеге“.
Ат камчызыла Малчыны,
Айдары дьок чыбыктады.
Дьялчыларына дьякарып туруп,
Малчынын буттарын сындыртты.
Онон ары дьяны дьерге
Кёчюп кёндюгип дьюре берди.

Буды сынык Малчы кёёркий,
Ыйлап-сыктап артып калды.
Тюнге-тюшке энмектеп,
Курсак бедиреп, дьылып дьюрди.
Бир кюнде амырап дьатса,
Кула чычкан мантап келди.
Сынган буттарын Малчынын
Ийне тижиле кемире берди.

— Ёчёбёсти ёчёдин, кулугыр,
Ёлюмин менен аларын!
Базынбасты базындын сен
Бажынды юзюп чачарым!—
Малчы онойдо бойына айтты.
Кула чычканды тудала,
Эки будун сындырып ийди.
Кула чычкан ыйлап-сыктады.
Дьюк арайдан тартынып,
Дьяжыл дьараш ёлөнгё дьетти.
Ийне тижиле кыркып дьийле,
Азыйгызынан алты артык,
Озогызынан он артык

Кула чычкан дязылала,
Ойноп, мантай бербей кайтты.
Малчы мыны кайкап кёрди,
Бойында мынайда айдынды:

— Ёлгёнгё ёзёр тын беретен,
Ёчкён отты кюйдюретен,
Кёс дыокторды кёстёндиретен,
Бут дыокторды буттандыратан
Тынду ёлён болбойтон бо?!

Малчы ол дыажыл ёлёнгё
Дыалмажыла дылып ийди,
Карызыла тартынып ийди.
Дыажыл ёлёнгё дыеделе,
Дыалбырагын юзюп дыиди.
Сынык будунга дыаба тутты.
Азыйдагызынан алты артык,
Озогызынан он артык болуп,
Малчы—кюдючи дыазылды.
Арыган сыны дыенилди,
Аштаган карды тойды.
Ойноп дыыргап сююнди.
Ойноп бойы чечектегендий болды.
Айдып болбос ырыстанды.
Ырысту кюдючи Малчы
Айдын кюннюн тюштюгин кёстёп,
Айбычы байдын изин истеп,
Агаш таякту базып ийди.

Алты ёзёкти кечип,
Алты тууды ажып келди.
База бирде кёргёжин:
Какпак таштын алдынан
Кызыл тюлкю чыгып мантады.
Малчы—чыйрак кюдючи.
Ол тюлкюни сюрюжюп тутты.
Терезин сойоло, дыака эдинди.
Дыаман дыыртык дыаргак тонду,

Кызыл тюлкю кеен дыакалу,
Онон ары дьюрюп ийди.

Ыраак барган ба, айла дьуук па,
Онызын Малчы билбеди.

Эмди ондонып кёрюп турза:
Алтылу ат туюжуне айланбас,
Ак булутка тюртюлип калган,
Алтан эки тоолыкту
Ак ёргё кёрюнбей кайтты.
Ол ёргёёнин дыанында
Аттар тыныжы—куу туман,
Албаты дьюзю—кызыл ёрттий
Дьуулышкан мында тургулайт.
Оны кёргён, Малчы кюдючи,
Бойында мынайда сананды:
„Дыакшы улыстын ортозына
Дыаман кижн барза кайдар
Дыайрап дыаткан курсактарын,
Бергедий болзо, дыIZE кайдар?“
Малчы онойдо сананып алды.
Ак ёргёни кёстёп басты.
Ондо дыедип келеле,
Дыаан дыыргалга кожуды.
Кюн чыканын кёрбёди,
Тюн киргенин билбеди.
Тюнге-тюшке дыыргалга
Билинбестен мында дьюрди.

Бирде тындап угуп турза:
Ак боро атка минген,
Арслан кааннын дыуртты эмтир.
Алты кызын кижиге берген,
Эмди дыетинчи кызына эш табарга
Дыаан дыыргалды эткен эмтир.
Дыарды дыалбак бёкёлёр дьуулыптыр,
Тили дыукачак чечендер келиптир.

Ай-кюндий дьараштар бар эмтир.
Алтын чюмдю байлар кѣп эмтир.

Мында дьуулган эр улустар,
Ончозы бирден кожондозын,
Менин дьюрегимди дымжатсын,
Кѣзиме дьаш айландырзын.

Дьараш дьакшы кожондогоны
Очы кызымды алзын! —

Арслан каан онойдо кыйгырды.
Байбак сагалын сыйманды,
Ач мыкынын таянала турды.

Оны уккан эр улустар
Ончозы бирден кожондодылар.
Оны тындаган Арслан каан
Ачынганы сюрекей болды.
Ачу корон кыйгырып ийди:

— Бу кожондор дьарабады!
Мында дьуулган албатыда,
Кызымды алары дьок болды.
Ажымды дегин дьидигер,
Ары кедери таркагар!

Оны уккан улустар
Ончозы тѣмѣн кѣрдилер.
Айдарга каруды тапкылабай,
Бойы бойларына кылчайыштылар.

Ондо улустар ортозынан
Тюлкю дьакалу самтар тонду,
Малчы дьокту уулчак турды.
Айландыра адьыктайла,
Малчы баштап кожондоды.
Кандый кожон болгонын
Дьраштыра адйып болбозым,
Кара дьаныс укканым
Мындый неме болгон эди:
Анча-мынча Малчы кожондогондо,
Отурган улустардын дьюректери
Сардью чылап кайылышты.

Ончо юелери божоды.
Атту дьортып келгендер,
Тюжюп алала тындаган.
Дьою базып келгендери,
Дьадып алып тындаган.
Онон ары кожондогондо:
Как агаштар бюрленген,
Кату дьерден чечектер ёскён.
Карыгандар ыйлажып отурдылар.
Дьииттер каткырыжып отурдылар.

Малчы кожондоп токтогондо,
Арслан каан ёрё турды,
Бай ширеезинен тюшти.

Ак - Шанкы кызын кыйгырды:
„Кандыйда болзо, сенен угайын.
Кандый эр сеге дьарады,
Капшагай меге айт?“

„Кызыл тюлкю дьакалу,
Дьаман дьыртык тонду
Комустан дьараш кожонду,
Малчы Мергенге мен барарым.
Орыным оныла бирге тёжёлгён,
Одыбыс оныла бирге кюйген“ —
Ак Шанкы кыс онойдо айтты,
Малчынын колынан тутты.

Оны уккан Арслан каан
Аю кебин тартынып ийди.
Кара кёзи кандалды.
Алын эрдин дьара тиштенди,
Алтын таягын сый таянды.
„Менин айлымды быдбарзытпай,
Менин кёзиме тегенек болбой,
Ары кедери барыгар!
Алтайымды слер кирлебегер“!
Ачузын тартынып кыйгырды.
Ак Шанкы ла Малчыны
Ак ёргёёзинен чыгара сюрди.

„Айлымнын эжигин ачапар!“,
Жалганчыда казыр акшыды.
Каалгалу кара эжигин,
Олордын кийнинен тын дыпты...
Арслан каанга сюрдюрткендер
Агашту дьерди кестеп бардылар.
Кара агашту дышка келеле,
Чиби бюрюнен дыпаш эттилер.
Дьерден суудан андап куштап,
Курсак кийимди таап дюрдилер.
Эки бойлорын сююшкилеп,
Эптю дыкшы дуртай бердилер.

Бир кюнде Малчы
Кару эжине мынайда айтты:
— Ак Шанкы, менин некерим,
Аданнын айлына барып келзен,
Ада-эненнин кадыгын керзён.
Алты эдые не туштап келзен.
Алты дьестен нени эдедилер,
Оны база билип келзен.
Апшыягыма андап минерге
Дьожондо болзо ат береер,—деп,
Арслан каан аданнан суразан.

Ак Шанкы мойношподы,
Адазы дуртына дьедип келди,
Алтын эжигин ача тартты,
Алтын бозогозын алтап кирди,
От аягына отурала,
Он чачын сыймай тутты:

„Малчы слерден ат сураткан,
Андап минерге керектю деген“
Ак Шанкы онойдо айтты,
Адазына мюргюп ийди.

Арслан каан оны кайкап укты,
Араай ширезинен кедюрюлди,
Кёзи дыаанап кызын керди,

Кату сыркынду мынайда айтты:
„Дьескинчилю сенин эрине берерден..
Алты дьакшы кюйюлеримде,
Андап минетен аттары дьок.
Кече озор андап баргылаган.
Дьазалду аттарды мине бергилеген.
Сенин эринг кезер болзо,
Атту андаарга кююндю болзо,
Кара тайга бажында,
Алты кулакту кара айгырым бар..
Оны барып тудуп алзын,
Андап оны минип дьюрзин!“
Оны угала Ак Шанкы,
Ойто дьапажына дьанып ийди..
Адазынын айткан сестерин,
Малчы эжине айдып келди.
„Алдырбас, эжим Ак Шанкы..
Алты кулакту кара айгырды,
Тудуп алзам мёрюм болгой..
Алты кулакту кара айгырга,
Ёлтюртип койзом шорым болгой..
Дьакшы болзын, эжим менин!
Дьапажына мени сагы“.—
Малчы эжине онойдо айтты.
Ан кайыжынан дьазап эткен,
Алтан кулаш армакчызын алды.
Эки эдекти кайра кыстанды,
Алган эжиле дьакшылажала,
Дьапажынан чыгып, кёндюге берди..
Тюн келгенде уйку дьоктон,
Тюш болгондо тыштанбастан,
Кара тайга кырына чыкты.
Алты дьыл кайра баскан,
Кара айгырдын изин кёрди.
Алтай юстюн алты айландыра,
Дьердин юстюн дьети айландыра..
Оны истеп дьюре берди.

Алтын тайга кырына дьетти.
Алтын терек тѣзинде,
Дьалбак таштын юстюнде,
Алты кулакту кара айгыр
Уюктап дьатканын кѣрюп алды.

Алтан кулаш кайыш армакчызын,
Малчы чалмалап дьазап нйди.
Уюктап дьаткан кара айгырды
Кыл мойнына чалмадап алды.
Онон ары не болгонын,
Малчы кѣёркий билбей калды.

Бир ондонып кѣргѣндѣ,
Кара агаштар бажыла учат.
База бирде кѣргѣндѣ,
Дьаан талайлар юстюнде дьюрет.
Онон база билингенде,
Чанкыр тенери тюбинде,
Ак булутты аралап,
Кѣк булутка кѣмюлип дьюрет.
Ондодо дьок Малчы—дьокту,
Армакчызын салбай дьюрет.
Сагыжын ончо дьоголтпой дьюрет.

База бирде эмди кѣрзѣ:
Алты кулакту кара айгыр,
Кара тайга кырына токтоды.
Кабыргазы бюктелип турды,
Кара тери тѣгюлип турды.
Малчыга мынайда айтты:
„Ёлтюрерге мени келдин бе?
Ёскюрерге мени келдин бе?
Кулун кючюм тюзюрбей,
Айдар сѣзинди айт меге.
Алтай юстюнде алтан баатырды,
Ончозын адайла коркубагам.
Дьер юстюнде дьетен каанды,
Ончозын адагам коркубагам.
Дьангыс сенин армакчыннан,

Коркуганым сюрекей болды.
Сенин дьюзинди кёргөмдө,
Кюнге тийгендий кёзим кылбыгат.
Кайдан бюткен кезер эдин?
Адан энен кемдер болор?
Ады дьолун кем болор?"

Оны уккан Малчы бойы,
Мынайда кайра карузын айтты:
„Сени мен ёлтюрерге келбедим,
Арслан кааннын айбызына келдим.

„Айгырды барып экел.
Эки. колыма тутургус“—деген.
Эмискен менин энем ёлгөн,
Азраган менин адам ёлгөн,
Ёскюске мен ёскөн эдим.
Адым менин Малчы эди.“

Оны уккан кара айгыр,
Дьаанада каткырып ийди,
Карузына мынайда айтты:

„Мени минетен баатырды сакыгам.
Калык дьонго кёрюнбей дьюргем.
Арслан каан мени кёргөн.
Тудуп аларга тын сюрюшкен.
Алтан дьылга некешкен,
Арт учунда изимди тапай калган.
Сен мени тапкан эмтирин,
Сенин адын болотон эмтрим.
Сен баатыр бюткен эмтирин.
Сенин адын болгожын:
Малчы Мерген баатыр болор.
Менин адым болгожын,
Канатту кара ат болор!“
Кара ат онойдо айдала
Ары-бери силкинип ийди.
Кюмюш юйген бажына кийилди,
Алтын ээр арказына салынды.
Малчы Мерген баатыр кийер,

Канча кийимдери кандыада турды,
Дьуу дьепсели бюткюл болды.

Малчы Мерген ончозын кийди
Канатту кара атка минди.
Кайра дьандыра дьелип ийди,
Кёп сууларды кечип келди,
Кёп тууларды ажып ийди.
Темир тайга кырына чыгала,
Телекейди эбиреде адыктап кёрди.

Эмди дьазап кёрюп турза,
Дьети суудын белтиринде,
Дьети туудын колтыгында,
Алты дьакшы бадьалары,
Андап неме тапагандар.
Азык-тюлюги божогон,
Торолоп ёлёргё дьеде бертирлер
Аттарынын арказында,
Саныскандар учкылап турдылар.
Дьети кырлу темир согоондоры,
Кызыл татка дьидирип
Ийнеден де чичкечек артыптыр.

Оны кёргөн Малчы Мерген
Арт дьерге сакып алды:
Канатту бюткен кара ады
Алты ёзёкти агыртып келди.
Алтан тюней сыгындар чыкты,
Дьаныс окко тизе атты
Бадьаларына алып келди.
Килеп тургандый мынайда айтты:

„Алты дьакшы бадьаларым,
Аштап ёлёр учурыгар дьок,
Аста бозо, тапканымды
Тойгончо озо бойыгар дьигер.
Арткан эдин дьакшылада,
Арслан каан кайныгарга,
Алты дьараш юйюгерге,

Апарып беригер, бадьаларым.
Семис эдин слер алыгар,
Серкенек кардын мен алайын.“
Бадьаларына онойдоайдала,
Аткан аннын кардын алып,
Айлына кѣстѣп дьелип ийди.
Амыргы кожон ло дьыргап дьанды.

Дьакшы деген алты бадьалары,
Андар эдиле аштаганын тойдырды.
Артканын коштоп айлына дьандылар.

Алты кюйюзи дьанып келерде,
Арслан каан сюрекей сююнди.
Адып келген андар эдин,
Алты кулакту кюлер казанга,
Дьазап чюмдеп кайнаттырды.
Дьакшы дьюрген дьамылуларын,
Дьарды тудуш баатырларын,
Ончозын бойына кычырды.
Ачу аракыдан кожып туруп,
Андар эдин мактажып дьидилер.

Анча-мынча болгон соңында,
Аннын эдин дьиген улустар,
Дьаактары тала бергиледи.
Кѣстѣри ончозынын чоокырланды.
Эзириктери там дьаандадылар,
Эжиктен чыгып болбой энмектедилер.

Малчы Мерген маатыр,
Дьапажына дьанып келди.
Ак Шаңкы абакайыла,
Он колынан дьакшылашты.
Он дьаактан окчонышты.
Малчы Мерген мынайда айтты:

„Кѣзимнин болзо оды сен,
Кѣксимнин болзо каны сен,
Кураны дьаман дьюреримде,
Кызыл тюлкю дьакалу болорымда,

„Малчы Мерген“—деп адаган эдин,
Айткан сёзинг келишти.
Канатту кара атка минген,
Малчы Мерген баатыр болдым.
Андардын кардын дьазап дьун.
Дьарык бакраска оны кайнат.
„Апшыягымнын тапканы“—деп,
Ада-эненге апарып бер“.

Ак Шанкы абакайы
Андардын кардын дьазап арчыды.
Дьарык бакраска кайнадып ийди.
Кааза тепшиге салала,
Ада-энезине алып келди.
„Аннын кардын экелдим“—деди.
Алты дьакшы кюйюлеримнин,
Андарынын эдин дьийле,
Эзирип дьуюлюп отурым.
Сенин дьаман эриннин,
Андарынын кардын дьибезим.
Ары кедери алып бар!“—
Арслан каан онойдо айтты,
Ёрё турбай тоголонып дьатты.

—Алты кызын сенийи болордо,
Калганчы кызын сукас болды ба?
Алты кюйююн кижилер болордо,
Малчы кюйююн ийт болды ба?
Кызыннын кюйюни дьанганча
Амзаган кайдар, ан кардын.
Кёзинин дьажын кёргёнчө,
Дьизен кайдар, ан кардын!—

Абакайы анайда айтты,
Аннын кардын амзап дьиди.
Арслан каан база амзады.
Амтанына чыдап болбой,
Он эргеги юзе чайнады.
Ачып турганын эместе билбей,
Кааза тепшинин туюн кармап,

Абакайыла эkü блаажып турала,
Каазадан эткен тепшини
Эки башка дьара тарттылар.

„Дьаныс тепшимди дьара тарттыгар
Эмди неге этти саларыс?“—

Ак Шанкы кызы кёрёлө,
Онойдо айдып, ыйлай берди.
Дьаргак тоннын эдегиле
Эки кёзин арчып турды.

„Менин кымыс ичетен
Алтын аягымды кызыма бер.
Аннын ичинен бар болзо,
Экелзин деп база дьагы!“—деп
Арслан каан кыйгырып айтты,
Сабарынан аккан канды
Умчудан соргондый соруп отурды.

Адазынын алтын аяагын алып,
Ак Шанкы ойто дьанып келди.
Адазынын айлынан кёргөн, уканын,
Тёкпёй, чачпай айдып келди....

Кёп кюндер ёткёндө
Арслан каан бойында сананды:
„Тюлкю дьакалу Малчы Мерген
Тегиндю кижиге эмес туру.
Качан тюбюнде барала,
Ёч некейтени дьарт туру.
Оны удатпай дьоголтор керек,
Онын дьолын бектеер керек“...
Бир кулын Малчы Мергенге ийди,
Мынайда кезе дьагыды:

„Эртен эрте эжигиме келзин,
Эрмек-сёзимди тындап уксын“.

Кулы барып Малчыга айтты,
Ойто келип каанга кёрюнди.

Эртенги кюн чыкалакта,
Канатту кара адына минген

Малчы Мерген баатыр
Арслан каан кайнынын эжигине
Дьедип келген турбай кайтты.

„Малына бөрү кирди бе, кайным,
Албатынга дьуу кирди бе, кайным?
Мени сюубес бойыгар,
Не керектю мени алдырдыгар?“
Малчы Мерген баатыр
Кайнынан онойдо сурады.
Кара кёзине кан чагылды,
Кату кабагын дьемире кёрди.

Оны уккан Арслан каан
Тогус кат ширеезинен тюшти,
Алтын эжигин ачып чыкты.
Малчы Мергенди кёргөн бойынча,
Болчок дьюреги борт этти,
Богоно сёёги божой берди.
Айдып болбой чоколдонды,
Туруп болбой таралдыды.
Калганчыда дьук арайдан
Калтрууш юнүлө мынайда айтты:

„Менин кёзюмнүн оды сен,
Сен кёксимнүн каны эдин!
Дьети кюйюлеримнүн аказы сен.
Кийин кюнүм узай берген,
Алын коногым кыскара берген,
Ёлгёлөктө сенин ийденди
Эки кёзюмле кёрөргө санагам.
Озогы ёйдө дьаш тужумда,
Кёк талайдын дьарадында дьуртагам.
Онон бери кёчөримде,
Кёдюртке кёк торбок таштагам.
Ол, ёлбөгөн болзо, дьажына дьеткен,
Алдыртып алар аргам дьок.
Алты кюйюме айткамда:
Адыбыс бистин дьетпес дежет,
Кючюбис бистин чыдабас дежет.

Ол буканы экелип берзен,
Дьети күйүмнүн аказы бол.
Дьердеги малымнын кабортозын ал.
Албаты дьонымды сен бийле
Ак ёргёёмё сен дьуртта“.

Оны уккан Малчы Мерген
Мойножып сёс айтпады.

Арслан каан кайнына
Мындый сёслё кару берди:

„Аткан ок дьуудан дьанбас,
Айбылаган элчи бийден дьанбас.
Нениде дьакыза слердин табыгар,
Мойножор менде учур дьок.
Дьуук болзо, дьети дьылда,
Узак дьюрзем, тогус дьылда,
Слердин эжикке ойто келерим,
Не болгонын дьарттап айдарым“.

Малчы Мерген онойдо айдала
Канатту кара адынын
Тискинин ойто кайра тартты.
Кару эжи Ак Шанкыга
Дьедип келген дьакшылашты.
Арслан каан кайнынын
Дьакылтазын айдып берди.

„Айланайын, Малчы Мерген,
Менин сююген кару эжим,
Кара сагышту адамнын
Кёк бука деп айтканы,
Кёк талайдын ээзи болор.
Дьакшы санап турган эмес,
Дьаман санап турган эмтир.
Ёлбёс бойын ёлёр турун,
Барбаган бойын барар турун.
Кёк талайга дьедип келзен,
Ай эскиде дьуукта ба,—
Кёк буканын мёрю болор.
Айдын ак толынында дьуукта,

Бу тушта ол терен уюктаар.
Бу тушта колго тутсан,—
Сенин мёрин болор туру.
Колго тудуп болбозон,
Онын мёри болор туру“.
Ак Шанкы абакайы
Малчы Мергенге сюмезин айтты.
Кёстин дьажын туура тартып,
Юйдежип койды узагына.

Канатту бюткен кара ат,
Чымыл ошкош уча берди
Турган изи артып калды,
Барган изи дьок болды.

Канатту кара ат
Тюш болгондо юйдези дьок.
Малчы Мерген баатыр
Тюн келгенде уйкузы дьок,
Тюмен тууды ажып ийди,
Тюмен сууды кечип ийди.
Кёк тайганын кырына чыкты,
Кёс дьедерден шиндеп турды.

Анча-мынча болбоды:
Дьердин тоозыны тенериге чыкты,
Тенери булуды дьерге тюшти.
Табыш эмес табыш угулды...
Дьылым таштар дьарыла берди...
Бусташ эмес бусташ угулды...
Дьаан суулар чайбала берди.
Эмди кёрюп турар болзо,
Талай ээзи кёк бука
Дьылдык дьерден дьыт алган,
Айлык дьерден кёс кёргён,
Удура келбей канайтты.

„Коркуба, Малчы Мерген, баатырым,
Алтай ээзи кара бука мен болойын,
Оныбыла сюзюжейин.“

Алтан кулаш армакчыла
Алып кезер сен чаңмада.
Экюлеп оны ёмёлёзёбис,
Бир аргазын табарыбыс“.
Канатту кара ат онойдо айтты.
Алтай ээзи кара бука болды,
Ачу корон бустап ийди.
Кёк букага удур басты,
Дылым каяларды дъара сюсти.
Кату дьерлерди дъара чапчыды.

Анча-мынча болбой туруп,
Эки бука келип тушташты.
Эки тайга кырынан
Энчейип келип сюзюшти.
Мююстеринен дьалбыш чыкты,
Мандайларынан чедирген чёйюлди.
Дьети дьылга сюзюштилер,
Дьерге неме тюзюрбедилер.
Тогус дьылга сюзюштилер,
Тобыракка неме тюзюрбедилер.
Адакы учунда келеле
Малчы Мерген баатыр,
Алтан кулаш армакчызын алды,
Кёк буканы чалмадайла
Кайра тартып отура тюшти.

Анча-мынча саат болбой,
Талай ээзи кёк бука
Дьерле суудын куулгазыны
Кайра кёп тайкылар болды,
Ичкери дьенюзи тутай берди.
Онойдо кючи чыгып дьюреле
Кюркюреде бустап айтты:

„Ёлтюретен болзо, ёлтюригер,
Ёткюре мени кыйнабагар!
Дьоголтор болзо, дьоголтыгар,
Дьободып мени кыйнабагар!“

„Дьок Бис сени ёлтюрбезибис,

Арслан кааннын айбызына келгенис!“

Малчы Мерген маатыр

Карузын онойдо айдып берди.

„Ондый болзо, эртеде айтпай

Не керек мени кыйнадыгар?

Кару кючим чыгардыгар,

Кара терим агыстыгар?“

Кёк бука дьайнап айтты.

Кёк ёлөнгө дьада берди.

Эки кёзин дьумуп ийди.

Малчы Мерген маатыр,

Кёк буканы колго тудуп,

Алтан кулаш армакчыла буулап,

Арслан каан дьуртын кёстөп,

Элес эдип мантадып ийди.

Тоозы дьок тайгалар ашты.

Тоозы дьок суулар кечти.

База бирде кёрюп турза

Арслан кааннын дьерине дьедип келтир.

„Мен мойноп турган болойын,

Сен албанла апарып дьаткан бол“

Кёк бука онойто айтты.

Айры-тейри бустай берди.

Кёк буканын огуружына

Дылым таштар дьемирилип дьадат,

Турган агаштар тургуза сынат,

Дьаткан дьадыктар дьатыра сынат.

Балалу аңдар балдарын таштайт,

Уялу куштар уязын таштайт.

Кёк буканы онойдо сыктадып,

Арслан кааннын ат чакызына

Экелип бектеп буулап ийди.

Аттан тюшпей кыйгырды:

„Кёк букагарды экелдим,

Ат чакызына бууладым.

Айбыгарды амыр дьюрюп,

Айткан сёслө бюджетим...

—Калак кокуй кайран балам
Малчы-Мерген маатырым,
Кёк буканы ойто агыт.
Бустап турган юни дьаман,
Бырчийып турган бюджети дьаман
Кёк талайдын ээзи эмитир,
Кёк торбогым дьершип калтыр!
Ак ёргёөдён юн угулды
Алыс дьерде немедий болды.

Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы тын ачынды.
Таарынбас бойы тын тарынды.
Канатту кара адынан тюшти.
Ак ёргёөнин алтын эжигин
Серпигендий ача тартты.
Алтын бозогозын алтап кирди...
Ак ёргёөнин ичи ээн болды.
Айландыра шиндеп кёрзё:
Арслан каан кайны,
Онын дьараш абакайы,
Алты дьякшы кюйюлери,
Алтан эки бутту
Алтын орун алдында дьаттылар,
Сагыштары чыгып калтырлар.
Оны кёргөн Малчы-Мерген
Ойто дьана кайра чыкты.
Кёк буканы чечип ийди
Айрыларда мынайда айтты,

—Кёк талайына дьана бер,
Ёёркёп меге сен барба,
Алып дьашта нёкёрлёр,
Антыгарлу надьылар,
Болуп эмди дьякшылашты,
Эптю-дъёптю айрылышты.
Кёк бука кёк талайын кёстёди,
Малчы-Мерген маатыр

Бойынын айылын кестеди.
Эки башка элес эттилер
Эзин куюн боло бердилер.

Канча кюндер өткөндө
Арслан каан сюме сананды
Алты кюйюзиле мынайда дьөптөшти:
„Айбылаарымды кыйышпай бюдюрген
Малчы-Мергенди бери кычырар
Тайгага тюндеп эт кайнадар,
Талайга тюндеп аракы белетеер!
Тогус кюнге той эдер
Малчы-Мергенди эзиртеле
Одус дьылга ачиткан
Сары тажурда коронды берер
Онын дьюрюмин дьоголтор“.

Ол сюмезин дьарадала
Арслан-каан ёрё турды
Алты кюйюзине мынайда айтты:
—Малчы-Мерген маатырды
Барып бери кычырыгар
Этти дьууны кайнатсын деп,
Аракыны дьазазын деп,
Албаты-дьонго дьакылта беригер.
Ол кулугырды дьоголтпогончо
Биске дьюрюм дьок болор!
Оны уккан алты кюйюзи,
Кайынынын дьакылтазын бюдюрдилер:
Аттарына минеле
Малчы-Мергенге келдилер
Кычырузын айттылар:

—Айтканыгарга алкыш болзын,
Арай табынча барарым
Аш курсагын белетейле
Албаты дьонын дьууйла
Сакуп алзын мени—деп,
Малчы-Мерген маатыр

Бадьаларына онойдо айтты.

Бадьалары ойто дьандылар:
„Удабас келер“ дештилер.

Ак-Шанкы абакайы ёрё турды,
Малчы-Мергенге дьууктай басты,
Бажын араай сыймай тутты
Кою юниле мынайда айтты;

—Адам сени кюндюлеерге
Ак саназыла кычырган эмес
Айдын кюннин дьаркынын
Сенен айрыырга турган эмтир.
Барарын бар, кыйышпай
Айткан сёзин тындап ук,
Урган ажын колго алба
Эрдине дьууктатпа.
Ёлбёгён бойын ёлёрин
Барбаган бойын барарын.

Оны уккан Малчы-Мергеннин,
Дьюрегине ырыс толды.
Дьюзине кюн чалыды
Ак-Шанкыга чике кёрди
Бар дьюрегинен мынайда айтты!
—Кару эжим сен барда
Канатту кара адым барда,
Изю тийзе серт этпезим.
Ёлюм келзе ары тур деерим.
Бистин кюн изю—сообос
Бистин дьюрюм дьяныс айрылбас
Айткан сёзин кереес болзын!

Ойто келгенче дьякшы болзын!
Калганчы сёслё ёрё турды
Ак-Шанкыла окчонышты.
Канатту-кара адына минеле
Арслан каан кайнына барды.

Ондо келеле кёрёр болзо:

Кара агаштый албаты дьуулыптыр
Аттар акка бадышпас эмтир
Ат айланбас казандарда
Юстю дьуулу эт кайнайт,
Алтан чардын терезиле эткен аркыттарда
Ачу корон аракы турат
Мандык тонду маатырлар
Алтын тонду алыптар
Агас тонду дьайзандар
Торко тонду байлар
Ончозы мында дьуулган эмтир.
Ол улустын' ортодо
Азыйда Малчы койлорын кабырган
Айбычы бай кожо ок болды,
Аракыдан' ичкилеген
Кожон'-комус чейюлюп тургылады.
Канатту кара атты буулаарга,
Алтан алып дьгюрюп келдилер.
Малчы-Мергенди колтыктаарга
Дьетен алып дьергелей келдилер.
Эжик ачар эжикчилер
Алтын эжикти ачып ийдилер
Тёжёк салар тёжёкчилер
Ак кебисти тёжёп ийдилер,
Арслан' каан бойы
Алтын ширеенден' ёрё турды,
Азу сагалын сыймай тутты,
Кату чырайын эриделе
Мынайта дьымжаак айтты:
—Кёзимнин оды ошкош
Кёксимнин' каны ошкош,
Дьети кюйимнин' аказы сен,
Дьер юстине мактулу сен.
Айбымды дьакшы бюдюрген учун,
Ак-Шанкы кызымды
Алкап сеге берген учун,—
Албатымды дьуугам

Аш дыакшызын быжыргам
Ада ёбёкёбистин ичкен ажыла
Аракыла сени кюндюлеерге санагам.
Арслан каан онойдо айдала
Бойы кюйюзин колтыктады
Ак ширееге отургысты
Тюлкую ошкош дыйлындады.

—Аракы ашты ичпезим мен,
Арбап дыаман айтпас туругар
Коронду курсакты дыибес турум,
Кому дап меге ёёркёбёс туругар!
Малчы-Мерген онойдо
Арслан каанга кару айтты.
Аракыны колго тутпай
Кату кёрюп отура берди

Арслан каан аланзыбады
Алты кюйюзин дыакарып айтты:
—Кожончыларды экелигер!

Ары кёрёлө ойто кёргөлөктө,
Алтан дыаш уулдар келди.
Алтын чёёчёйгё аракы тутканча
Малчы-Мергенге кожондодылар
Олордын кожонун уккан бойынча
Дымжабас Малчы-Мерген дымжады
Ак—Шанкынын дыакылтазын ундуды.

Алтын чёёчёйди алала
Аракызын ичкенин билбей калды.
Анча мынча болбой туруп
Эди каны изий берди
Эрмек сёзи кёптёй берди.
Озо баштап урган аракы
Ак тажуурда аракы болды.
Оны ээчий урганы болзо,
Кара тажуурда аракы болды.
Малчы-Мерген эзиргенде
Сары тажуурда аракы алдылар.
„Дьяныс тынып ичип ий“,—дештилер.

Малчы-Мерген тажуурды алды,
Бёгюн алып ичкелекте
Канатту-кара ат киштеди.
Кату дьерди дъара чапчыды.
„Кару нёкёр Малчы-Мерген,
Ачу сууга тын юстюкпе
Ак-Шанкы эжиннин айтканын
Аракыла кожо ичпе!“

Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачынды.

Ачу корон кыйгырды.
Алтылу ат айланып болбос,
Алтан эки тоолыкту
Ак ёргёё тал кабортто
Дъарыла бербей канайтты!
Алтай юсти торгула берди,
Ай дъаркыны бёктёлё берди,
Ёчёбёсти ёчёдигер, слер

Ёлюмди менен аларзыгар!
Базынбасты базындыгар
Бажыгар менин колымда болор!

Арслан каан кайным,
Алты дъакшы бадъаларым,
Айбычы дъаан байым,
Алдыма бери чёгёдёгёр!

Эмди слерди мен кюндюлейин.
Ачуун тартынып онойдо кыйгырды,
Кара кёзине кан чагылды.

Сары тажуурды бектеп тутты.

Арслан каан бая эртеде,
Сааназын тапай калган,
Оозын ачып алган отурды.

Алты дъакшы бадъалары
Оозыла кёстёри тюней ачылган
Кыймыктанып болбой отурглады.

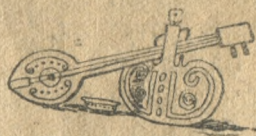
Айбычы бай дезде,
Чёчёйин салып ийген,

Оозын ачкан отурды
Кайын тозындый кажайды.
Малчы-Мерген маатыр
Сары тажуурда аракыны
Агаш чёёчёйгё урарда
Агаш чёёчёй кюёе берди
Алтын чёёчёйгё урарда
Алтын чёёчёй кайыла берди

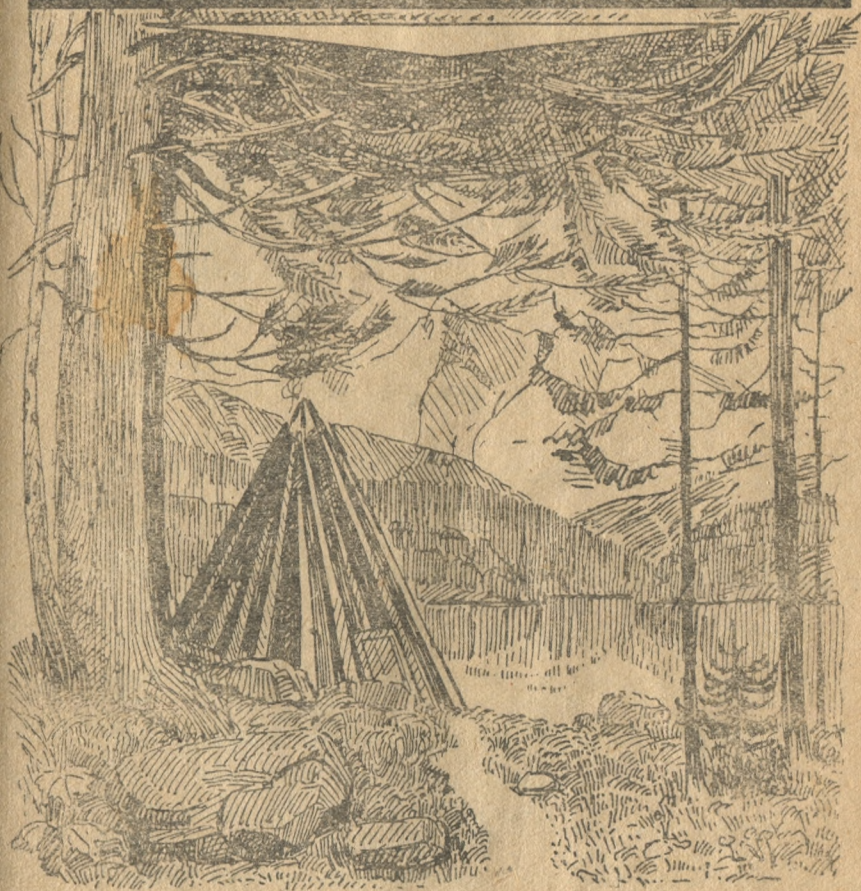
—Бойыгардын дьазаган аш эмей
Ончо бойыгар төрөгөндөр эмей.
Тажуурдан ичер туругар
Тарынышпай дьанар туругар!—

Малчы-Мергеннин калганчы сёзи
От дьалкыннан ёткюн болды.
Сары тажуурда сары коронды
Ачык оосторго уруп ийди.
Ак ёргёёнин ичин эмди,
Сары дьалбыш курчап ийди...
Арслан каан кайнын.
Алты ёштю бадьазын
Айбычы дьутпа байын,
Сары коронло ёртёйлё,—
Малчы—Мерген маатыр
Канатту кара адына минди,
Айылын—кёстёп дьелип ийди
Албаты дьон кайкажып калды.

Ак—Шанкы эжине мендеди
Дьанган согындагы ырысты
Отурган улустар бойыгар чюмдегер
Менин укканым мында божоды.

ДЛЫП·МАНШ

ьаш агаштары бюр саргарбас,
Дьажыл кеен Алтайда,
Дьайгы куштары юн серибес,
Дьараш дьыргалду кеен дьерде,
Тогус тюней кырлу,
Кара тайга колтыгында,

Тогус тегерик булунду,
Кара кёлдин дьарадында,
Дьер, тенери бюдерде,
Агаш, ёлөндөр ёзёрдө,
Олорбыла кожо бюткен,
Бажы куудый кажайган,
Тижи куулыдый саргарган,
Бар чоокыр атка минген,
Байбарак деп маатыр дьуртады.
Эки кёстин ортозында —
Одус кучалу койлор тургадый,
Эки дьарын ортозында —
Одус айгырлу мал тургадый.
Тан чолмондый кёс чагылат,
Кош аркадый кирбик ёзёт.
Колон кептю кедьегези,
Эки такымга оролот,
Албатыдан алган эжи,

Эрмен Чечен абакай болды.
Качан тушта Эрмен Чечен,
Эки дьаак кызыл марал,
Эки кёзи оттый кюйген.
Эрмек сёзи комусть—
Дьымжагынча тёгюлюп отуратан.
Эткен кебин кёргёндё,
Дык танылбас кеен болотон.
Олор экюдин азыраган балдары,
Турганы эки бала болгон:
Эрге берер кыс бюткени;
Тан алдында чолмондый кёстю,
Солоньдый бёкён кабакту,
Эрке Қоо кыс болды.
Дьуртка артар уул бюткени;
Кызарып агар каны дьок,
Кыйылып ёлёр тыны дьок,
Коо—кырлан тумчыкту,
Кош-арқадый кабакту,
Дьарын бойдо дьажары дьок,
Омырткада—юйези дьок.
Эки дьаак—кан кызыл,
Эки кёзи от дьалбыштый,
Ак-боро атка минген,
Алып Манаш маатыр болды.
Дьаныс бюткен уулын,
Дьаман атка салбаска,
Кёкси ойлу дьараштан —
Кёзи оттый, чоктудан талдап,
Кыргыс-кааннын кызын;
Кызыл марал чырайлу,
Кюмюш сары чачту,
Кюмюжек Ару дьарашты,
Алып бербей канайтты.

Бир кюнде Алып-Манаш,
Ай судурлу бичигин алды,

Айландыра тудуп кычырып кёрди.
Айга, кюнге эбире тутты,
Алтай юстинде не барын,
Айладып кёрёр сагыжы келди.
Каандардын ийделюзин,
Билип алар кююни келди.
Ай судурын айландырып кёрзё:
Алтан каанды акалаган,
Дьетен каанды дьендеген,
Кызаратан каны дьок,
Кыйылып ёлёр тыны дьок,
Дьер тенери бириккенинде, —
Ак буурул атка минген,
Ак каан—деп, каан дьуртаптыр.
Эрге бербес Эрке Каракчы—деп,
Эрке дьараш кызы бар эмтир.
Алтан алып кудалап бартыр,
Барган изи эскирип калтыр,
Ойто изи дьок эмтир.
Дьетен кезер кудалап бартыр,
Дьердеги изи артып калтыр,
Ойто изи дьок эмтир.
Канча баатырдын тынын баскан,
Казыры коркуш каан эмтир.
Дьердин юстинде оны,
Дьендеер, кючтю неме дьок эмтир.
Оны билген Алып Манап,
Отуруп болбой база берди,
Кюмюжек Ару эжиле,
Кююнзеп дьякшы эрмектешпес болды.
Кара кёзине кан тартылган —
Кату кабагын дьемире кёргөн —
Кара бюрюн тюже берген —
Кайкамчыкту дьюрбей кайтты.
„Албаты канын кёл эткен,
Аттар сёёгин тайга эткен,
Кезерлерди кезип ёлтюрген,

Маатырлардын бажын баскан,
Ак-буурул атту,
Ак-каанды дьедип кёрбейинче,
Амтанду аш дьибезим,
Алган эжимле дьатпазым,
Алып-Манаш маатыр,
Онойто бойында бек сананды.
Атанып барарга каран шыйдынды,
Алып-Манаштын ондый чырайын,
Ада-энези, дьаныс сыйны,
Абакайы Кюмюжек-Ару,
Ончолоры билип алдылар.
Кару юниле сурадылар:
„Канатту ак-борого минген,
Алып-Манаш маатыр,
Аякка урган аш ичпей,
Аштап не керек дьюрезин?
Алтын орунга дьадып конбой,
Агаш-ташты неге аралайзын?“
Оны уккан Алып-Манаш,
Он колын ёрё кёдюрет,
Ачу-корон кыйгырып айдат:
„Дьер тенери табышканында,
Ак-буурул атка минген,
Ак-каан дьуртап дьат.
Кижидьюзин кёрбөгөн,
Кирлю колло тутпаган,
Эрке-Каракчы деп кызы бар.
Одум оныла бирге кюйген,
Оруным оныла бирге тёржёлгөн.“
Оны дьедип албаганча,
Дьалмажымды тёржөккё салбазым!
Бажымды дьастыкка тийдирбезим!“
Оны уккан Ермен-Чечен—энези
Эки тизеге чёгёдёди,
Он тулунын сыйманды,
Мындый сёслё кожондоды:

„Улустарга сени мактадарга,
Угу дьакшыны алып бергенис.
Дьюрегин ырысту дьюрзин деп,
Дьюзи дьарашты талдап алганыс.
Санаан омок дьюрзин деп,
Сагыштуды талдап алганыс.
Ада эненнин ол сёзин —
Тындап уксан, сен кайдар?
Кюнге тюней Кюмюжек Арунын,
Кююнин дьандырбазан сен кайдар?“
„Кару бюткен кайран энем,
Азыраган карыган адам,
Кожо чыккан дьаныс сыйным,
Сары торко тонымнын,
Эдегинен тутпагар.
Сананган менин дьолымды,
Ойто кайра тартпагар!
Ат ёлбёскё—алтын эмес,
Ак борого килебегер!
Эр ёлбёскё—мёнкю эмес,
Алып Манашка ачынбагар!
Он колыгарды сунугар, —
Дьакшылажып алайын, —
Он дьаагыгарды беригер, —
Окчоноп алып барайын!“
Энезинин кожонына
Алып Манаш онойто айтты,
Ак боро адына минип,
Ары болуп дьортуп ийди.
Айылдан урап баргалакта,
Кюмюжек Ару дьюгюрюп келди.
Алтын чылбырдан ала койды,
Кою юнле кожондой берди:
„Дьуртабазада—дьуртаганыбыс,
Дьакшылажып айрылза кайдар?
Сюбезеде—сююшкенибис,
Сюме суражып айрылза кайдар?“

Он колынды бери сунзан,
Бектеп тудуп мен артайын.
Он дьяагынды бери берзен,
Эрке окчоп мен алайын...”

Оны уккан Алып Манаш,
Кюмюжек Аруны кезе кёрди,
Дьалан болгон алаканын —
Дьяа тудуп дьякшылашты.
Кызыл марал—он дьяактан,
Эркелю тыныда окчонды:
„Чын, дьуртабазада—дьуртаганыбыс,
Дьолыма кара сананбай арт,
Сююбезеде—сююшкенибис,
Сюме алкыжын айдып бер.
Ат ёлбёзё—айланып келер,
Алтын тюги сынбас келер.
Эр ёлбёзё—эбирип дьяанар,
Эзен дьякшы ол угужар.
Каргап дьяман сёс айтпа,
Кара кёзиннен дьяш тёкпё,
Дьякшы болзын Кюмюжек-Ару!“
Алып Манаш онойто айтты.
Аттын оозын бура тартты,
Ары болуп учуп ийди.
Турган изи артып калды.
Барган изи дьок болды!

II.

Ол кюннен ала —
Ак боро атта сооду дьок,
Алып Манашта уйку дьок,
Элес эдип учуп ийди.
Эрдьинелю ак-боро ат,
Таспа болуп чёйюле берди,
Тамыр кептю кырлайып браатты.
Айдын бажы айланып ётти,
Дьылдын бажы дьылыжып ётти.

Тюмен талай кече берди,
Тюмен туулар ажып турды.
База бир болгонып кёрюп турза;
Канатту ат кечип болбос,
Кайыкту кеме токтоп болбос,
Шуургандый шуулап дьадар,
Ак кёбюги анданып дьадар—
Казыр сууга дьетпей кайтты.
Ёрө-төмөн кыйкап дьортты,
Кечер кечю таппай дьюрди.
База бирде кёрюп турза—
Коо кырлан кеберлю,
Ат айланбас сынду,
Тос кеме кёнкөрө дьатты.
Оны кёргөн Алып Манаш,
Ого дьаба дьортып келди—
Камчы сабыла андандырып ийди.
Куу кеменин алдынан
Куу чылап бажы кажайган,
Куулы чылап тижн саргарган,
Самтар тонду карган ёрөкөн—
Тура дьюгюрбей канайтты.
Карган, бир кезек—адыктап кёрди,
Эрмек айтпай шиндеп турды.
Онойтконнын кийнинде,
Карган тын юшкюрюп ийди.
Мындый сёслө айтты:
„Ээ Алып Манаш маатыр,
Байбарак маатыр—адан
Эрмен—Чечен—энен,
Кёзи дьакшыны талдап,
Кёкси санаалуды бедиреп,
Айылду—сени эткен эди;
Ненин учун кунукчыл сен,
Нени бедиреп дьюрюн сен?
Алып Манаш маатыр
Карганла кёп ченешпеди,

Ак-борозынан тюшти:

„Кечиригер мени“ — деп сурады.

Карганда тын мойношподы,

Кемезин сууга ийде салды.

Алып Манашты ады бойыла

Тюрген—суула кечирди.

Суу ортозына дьедерде,

Одош отурган карган кёзинен,

Дьаш мелтиреп кёрюнүп келди;

Чырыш дьюзюне—дьолдоп акты,

Оны кёргөн Алып Манаш,

Ёрөкөннөн мынайда сурады:

„Нени сананып, ыйладыгар?

Дьажырбай, меге айдыгар!

Албатыда арга бар,

Айса болышты дьетирерим.

Элде-дьондо сюме бар,

Айса сюмени айдарым“...

„Менин ыйымда мак бар беди.

Дье, ондыйда болзо чынын айдайын:

Мен сеге килеп ыйладым,

Бажым куудый кажайганча,

Тижим куулыдый саргарганча,—

Бу суудын дьарадында дьаткам.

Бу кемеле улустар кечиргем.

Сендий ок: кёзи дьаркын отту,

Кёгюстери ойгор санаалу—

Канча маатырларды кечиргем.

Дье, ол баргылаган маатырлардын

Бирюзиде—ойто келгилебеди.

Барган изине баргаа ёсти,

Ёлгөн-тирюзи билдирбес болды.

Эмди сенин дьаш дюрюминди,—

Ондый ок тюбек сакуп дьат.

Онын учун кёстин дьажын—

Тудуп болбогоным ол болды.

Кайран сеге ичим ачып,

Ыйлаганым ол болды.
Карган онойто айдарыла,
Суу дьарадына кечип чыктылар.
Алып Манаш маатыр,
Ай каптыргазын ача тартты,
Тогус кырлу дьес согоонды
Карганга берип мынайда айтты:
„Менин ёлгён, тирююмди,
Бу согооннон билеригер.
Ёлюп калзам, кыйналып дьюрзем,—
Дьес согоон татка бюркедер
Дьендеп дьюрзем, омок болзом,—
Кюн ошкош дьалтырап дьюрер“.
Онойто калганчызын айдала,
Алып-Манаш адына минди,
Дьалан болгон алаканын,
Дьая тудуп дьакшылажала—
Ары болуп дьелип ийди.

Онон ары кёндюгерде,
Ак боронын тибиртти,
Дьюс аттын тибиртиндий,
Алып Манаш кожоны
Дьюс маатырдын кожониндый;
Шуургандый кююлей берди,
Шонкор куштый учуп ийди.
Кюн чыкан деп кёргёндё,—
Кюн ашканы болор эмтир.
Ай ашканы деп кёргёндё,
Ай чыканы болор эмтир.
Эрдьенелю ак боро ат;
Дьабыс дьерге басканда
Кара кёлдёр кайнап калат,
Батпак-батпак тууларды,
Ак чёл эдип таптай базат.
Бийик-бийик туулардын,
Кёксине базып дьюрюп отурат.

Тюндю-тюштю барганда;—
Ак-буурыл атка минген
Ак-кааннын дьерине,
Дьер-тенери тѣзине;—
Дьедип келбей канайтты.
Эрдынелю ак боро:
Кенетийин тура тюшти.
Алын колын алынбай,
Кийин будун тартынбай,
Он кулагы болгожын,—
Тенери тюбюн тындай берди,
Сол кулагы болгожын,—
Дьер-дьенисти ширтей берди.
Дьерге дьаба ёскѣндий,
Кыймык этпей тура тюшти.
Алып Манаш адынан тюшти;
Мындый сѣсле сурап укты:
„Ёлѣрибисти билдин бе?
Ёзѣрибисти сестин бе?
Ненин учун дьол ортодо,
Токтоп турдын, ак-бором?“...
„Барган изибис бар болор,
Ойто изибис дьок болор,
Ёлбѣгѣн бойыбыс ёлѣрибис,
Барбаган бойыбыс барарыбыс.
Онон башка неме билбедим,
Артык айдар сѣзим дьок“.
Эрдынелю ак боро ат,
Шыркырада киштейле,
Онойто карузын айтты.
Ойто катап дьер тѣмѣн
Кунукчылду кѣрѣ берди.
Оны уккан Алып Манаш,
От кептю изип чыкты,
Кара кѣскѣ кан чагылды,
Кату кабакты дьемире кѣрди,
Казыр юниле мынайда айтты:

„Тыштын сенин кирлю туулак,
Ичин сенин дьажыл дьин.
Ёлёр менин тынымды,
Ёзёр менин дьажымды,
Сен билетен болгон бо!“
Ак-боро адынын
Эки кулак тэзине дьетире,
Алтын суулык ла ыра тартты.
Тогус чардын терезиле,
Толгоп эткен торсык камчызыла—
Дьалмаш эдин дьара сокты,
Ак сёёги кажая берди.
Торсык эдин толгой сокты,
Томук, кажыгы кёрюне берди.
Ак боро ат:
Онон ары учуп ийди.
Ак булуттын алдыла барды.
„Акыр, Алып-Манаш маатырым,
Айтканымды укпадын,
Ат дьолына кёрюжерибис,
Дьаактарым ыра тарттын,
Дьаан саатабай билерин.
Дьалмаш эдим дьазылбайнча,
Дьаагым ойто бютпегенче—
Сениле мен ёштёжёрим
Бир тужунда санандырарым“—деп
Ак-боро бойында сананды,
Андада дьок—учуп ийди.
Дье, анча-мынча барганда,
Ак-кааннын мал чагына дьетти.
Алып-Манаш маатырдын,
Алтын сыны уурлады.
Эки кёскё уйку тюшти,
Ээр кажына кёнкёрё дьыгылды.
Арай билинип аттан тюшти,
Аттын ээрин алып ийди.
Дьалан болгон кедым, токумды,

Дѡаан ака дѡая таштады;
Ай кеберлю арташ ээрди —
Баш алдына дѡастанып ийди.
Чирей тееп уюктай берди.
Эрдѡенелю ак боро ат.
Ак ёлѡнѡ анданып ийди,
Ак чечектен юзюп дѡиди,
Дѡаркынду ак чолмон болуп
Тенери тюбюне чыга берди.
Кѡстюн дѡажы дѡанмырдый
Тенериден тѡгюлюп турды.

III.

Бир кюнде, ак буурыл атту,
Ак кааннын дѡалчылары,
Кабырган малын айдаганча,
Бара тууга чыгып келдилер,
Мал кюдююр ак дѡаланын —
Айландыра шиндеп кѡрдилер.
Эмди кѡрюп турар болзо:
Кѡс дѡедерде — ак чѡлдѡ,
Мал турлузы — одорлу дѡерде,
Тестек кара кырлан бюттир.
Ол кырганнын учында;
Эки алтын сойоктор ёстюр.
Эки сойоктын ортодо;
Кара межелик бюдюп калтыр.
Ол кара межеликтен —
Айдып болбос шуурган чыгат.
Агаш ташты кѡчкѡлѡдип турат;
Турган агаштар тазылыла кодорылып,
Дѡадыктар дѡериле кодорылып,
Таштар — талкандый оодылып,
Кѡчкѡлѡп дѡатканы кѡрюнет.
Суулар — дѡарадынан ажынат,
Туулар — кайыштый бюктелет.
Оны кѡргѡн дѡалчылар,

Кабырган малын таштадылар.
Арыыр—чылаарын билинбей,
Ак каанга мендедилер.
Анча-мынча болгондо:
Алтын ёргёнин эжигин
Дьяныс тудуп ачтылар.
Он тизелерин чёгёдёлё
Мындый комудал айттылар:
„Калак кокуй, кааныбыс,
Ак бюткен дьерлеристе,
Тёндёр ёскёнин бис кёрдюбис.
Салкын кирбес Алтайыска,
Шуурган тюшпес дьерибиске,
Шуурган тюшкенин бис кёрдюбис!“..
Оны уккан Ак каан—
Бай ширееден тюже калыды.
Тенеридий кюзюрт этти.
Темир кептю шынырт этти.
Ак болот юлдюзин—
Он билекке ороой тутты.
Ачу-корон кыйгырды:
„Мен билбеген немени
Слер кайдан билгенеер?
Ооско дьярабас тёгюнди
Ненин учун айттыгар!!—
Юч дьялчынын баштарын
Кезе чаппай канайтты.
Тёртюнчизин кезерге
Юлдюзюн катап кёдюрди.
„Калак-кокуй, кааным,
Кулдар бажын кеспегер,
Куулгазынду неме болзо,
Мен барып кёрюп келейин“,—деп
Дьети башту дьелбеген
Ак каанга онойто айтты.
Дье, казыр бюткен Ак каан,
Талайган колын тудунбай

Тёртюнци дьалчынын бажын
Кезе чаппай канайтты.
„Тюрген барып кёрюп кел,
Тёгюн—чынын айдып кел!“—
Дьети башту Дьелбегенге
Ак-каан онойдо айтты.
Дьети башту Дьелбеген,
Ак ёргөөдөн чыга дьюгюрди,
Ай малтазын ала койды,
Тогус тутам тал чыбыкты,
Куруна эбире кыстап ийди.
Кёк буказына минеле,
Ак дьаланды эмди кестөп,
Мантадып ийбей канайтты.

Анча-мынча барганда;
Агаш-таштын кёчкёзи келди,
Буказын туура тарткалакта
Ол кёчкөлө ойто барды.
Дьети оозыла кыйгырды,
Кёк буказы огурды.
Дье айрылар арга дьок болды.
Санаазы энделе берди,
Бир ондонып кёрёр болзо,
Кара дьышту куйда кириптир,
Эмди шиндеп кёргөлөк—тё
Алып-Манаш чыгара тынды:
Дьети башту Дьелбеген,
Агаш-ташла кожо,
Канча сууны—кечире,
Канча тууны—ажыра,
Таштала берилбей канайтты.
Тюндю-тюштю юч конокко,
Кёк буказы ёрё турбады.
Дьелбеген сагыжы аайланбады.
Тёртюнци кюн ондоло берип,
Кёк буказына минеле,

Ак—каанга мантадып барды.
Кёк буканы кёрёр болзо;
Кёчю дьаны сары ёткён,
Кёгюс дьаны ак чилекей.
Дьюк арайдан мантап дьатты.
Дьелбегенди кёрёр болзо;
Он төрт кёстёри кылдырайган,
Дьети оозун ачкан,
Дьети бёркюн туюжурген,
Дьети кедьегези чырчайган,
Чимирик-чилекейи аккан келди.
Ак кааннын алдына келеле,
Юч кюнге сёс айдып болбой,
Чоколдонып турбай кайтты.
Тёртюнчи кюнде арай керсидеп
Туктурулган бойнча мынайда айтты:
„Дьер юстюне бюткенинен бери,
Дьети башту эр бойым
Мындый неме кёрбёдим,
Мынайып санаам энделбеген
Кандыйда баатырдын тыныжына алдырала,
Тумчугына киреле чыктым.
Канча сууды кечире,
Канча тууды ажыра—
Ойто юрдюреле—арай ёлбёдим.
Дьалчылардын айтканы чын эмтир;
Дьуртка дьеткер кирген эмтир.“

Оны уккан Ак каан,
Тос кептю—бир кугарды,
Дьер ошкош—бир карарды.
Ак ёргёдён чыга дьюгюрди,
Ачу-корон кыйгырды:
„Алтан тюней алыптарым,
Дьетен тюней кезерлерим,
Кара агаштый черюлерим,—
Ончогор бери дьуулыгар!“

Оны уккан алыптары,
Ончо тюней кезерлери,
Кара агаштый кал черюзи—
Бир кижидий дьуулдылар.
Ончолоры дьуулышкан;
Ак-буурыл атка минген—
Ак-каанды ээчип,
Ак-дыаланды кёстөп ийдилер.
Анча-мынча барганда,
Кара тууга чыгып келдилер.
Мал турлузы—ак-чёлдөги—
Кара-төстөкти кёрюп алдылар.
Ак-кааннын дьякылтазыла.
Кара агаштый черюлери,
Канча тюмен кезерлери
Темир дьаазын тарткылап,—
Тынду окторын божоткылады.
Тюндю-тюштю дьети конокко,
Ончолоры тыштанбай аткылады.
Аткан согоондоры — бийик туудый
Тестейе чогула бербей кайтты.
Онон ары Ак-каан,
Кал черюзин баштаганча,
Алып Манашка дьедип келдилер.
Эмди кёрюп турар болзо,
Канча аткан согоондоры,
Алып Манаштын тонына тийеле—
Тыйрыйып калган мында дьаткылады.
Оны кёргөн Ак-каан.
Тенери кептю кюзюрт этти,
Темир кептю шынырт этти:
„Ай болот юдьюгерди алыгар,
Кыл мойнын кезигер!
Алтан кулаш дьыдаларыгарды алып,
Кюр кёксин—ёткюре кадагар!“—
Онойто кыйгырала Ак-каан;
Кара болот юдюзин алды,

Алып-Манаш маатырдын
Кыл мойнына чапты.
Кара болот юлдюзи,
Тогус дьерден сынып чачылды.
Алып-Манаш маатыр,
Селтте этпей уйктады.
Ондо турган маатырлары,
Ончо тюней алыптары,
Канча дьуулган кезерлери,
Кара агаштый черюлери,
Ончозы бирден чаптылар.
Юлдю дьок арттылар.
Ончозы дьыдала кададылар—
Дьыда баштары мыйрыйышты. ✓
Онойто мокогон Ак каан,
База дьаны дьакару берди:
„Тогузон кулаш оро казыгар,
Алып-Манашты ондо тюжюригер.
Оны уккан маатырлары,
Ончо тюней кезерлери,
Кара агаштый черюлери,
Тогус конокты ёткюрбей,
Тогузон кулаш дьер тамыны,
Бюдюре казып чыгардылар.
Алып-Манаш маатырды
Оноор—антара салып—ийдилер.
Дье Алып-Манаш маатырдын,
Дьалан бюркеген кедьим, токумы,
Чой дьалан болуп дьада берди.
Ай кеберлю алтын ээри;
Кюлер межелик болуп калды;
Дьетен эки текпелю темир дьазы,
Алтан кулаш кара дьыдазы,
Темир тайгалар эмди болуп,
Мёнкюликке тура бердилер.
Ол дьуулган маатырлары,
Ак буурыл атту,

Ак-каан бойыда,
Олорды кодорып болбой салала,
Ойто дьуртына дьанып ийдилер.
—Дьюректери—корснду дьандылар,
Дьюстеринде—кунукчылду бардылар.
„Башка маатыр болгон туру,
Бара тьюбюнде не болгой не?“
Ончозы ондый шююютелю дьангылады,
Чочункайлу дьурттай бергиледи...

IV

Алып-Манаш маатыр—
Тогус айга ойгонбой,
Кыймыгы дьок уюктады.
Тогус айы толордо,
Билинбес уйкудан ойгонды.
Эмди айландыра кёрёр болзо,
Дьер тѣжѣктю, дьенес дьуурканду,
Алыс дьерде дьатканын кёрди.
Колго-бутка тогус каттан,
Темир кындьы сугуп койтыр.
Онон чыгыр арга дьок болды.
Отурала, ачууна — кожондоды:
„Энем сѣзин укпай дьюрюп,
Эли башкада кыйналдым.
Адам сѣзин укпай дьюрюп,
Алыс дьерге мен тюштюм.
Ак боромды соголо,
Тогус айга уюктадым.
Байбарак маатыр адам кайда?
Эрмен Чечен энем кайда?
Кюмюжек-Ару эжим кайда?
Эрке-коо сыйным кайда?
Эрдьенелю ак бором кайда?
Эрке менин тѣрѣгѣндѣрим,
Колыгарды меге сунсагар.
Эрдьенелю ак бором,

Дьал куйругын тюжюрзен!
Дьаш агажы саргарбас,
Дьажыл Алтайым кайда не?
Дьараш юндю куштарым,
Эмди не керек этпейт не?
Алып Манаштын ол кожоны
Алтай юстюне дьайыла берди.
Оны уккан тындулардын,
Дьюректери кородой берди.
Айры туйгакту андар,
Балдарын таштап—келип тындадылар.
Ай канатту куштар,
Уязын таштап—келип тындадылар.
Тогузон кулаш дьер тамыны,
Тюндю—тюштю айлана бергиледи.
Алып Манашка килеп,
Кёстёринин дьажы тёгюлюп тургылады.
Дье, дьылдар дьылыжып-ётти,
Айлар айланып ётти.
Алыс оро тюбюнен,
Алып Манаш маатырды,
Айрыр неме чыкпады.

Бир кюнде тенери тюбюле,
Ююрлю кастар учуп браатты.
Алып Манаштын ачу кожонын,
Ол кастар угуп ийдилер.
Ай канаттарын дьая тудуп,
Оро кырына тюжюп келдилер.
Ороны эбире баскылап турала,
Бир касты ййдип ийдилер!
Ол кас токтонып болбой,
Алып Манаштын он колына,
Келип тюшпей канайтты.
Ак кас келип тюжерде,
Алып Манаш тудуп алды,
Мёнюн ёндю канадын,

Арай эрке сыймады,
Ай канадын дая тудая,
Он колдын ус сабарыла,
Самара бичикти чийип баштады.
Мындый сёслё кожондоды:

„Кастарла деген—каныр куш,
Кастарла деген—каныр куш,
Карула дыакшы ол—надым,
Карула дыакшы—ол надым.

Сууга кирзе—чёнбёс сен,
Сууга кирзе чёнбёс сен,
Суудан ла чыкса—кургак сен,
Суудан ла чыкса—кургак сен.

Канадына чийген бичикти,
Кайран адама дьетирзен,
Кому дап айткан сёзимди,
Кару энеге барып айтсан.

Тас карынга бар бюткен,
Тар кабайга дыайкаган,
Эрке—коо сынмыа,

Эзен айтсан, ой казым,
Эльден алган эжиме—

Кюмюш ле чачту-кёёркюме,

Кюмюжек Ару дыарашка,

Кюннен ле изю эзен айт!

Кюннен ле изю эзен айт!

Тогузон кулаш ородо,

Дьадыры деп сен айтсан.

Тогусла кат кындыла,

Кындылаткан дьадыры деп сен айтсан.

Тобырак дьерге бастырган,

Ородо дьадыры деп, дьетирзен.

Толонодый чырайы,

Оноло бертир—ол дезен.

Тан чолмондый ол кёзи,

Ёчёлё бертир—ол дезен,

Кайран казым, ой, казым,

Карула менин, ой, надбым.
Суугала кирзе—суу дьорго,
Суудан ла чыкса кёни дьорго!
Кастарла деген—каныр куш,
Кастарла деген—каныр куш.
Дьякшы болзын, ой, кёёркюй.
Дьякшы болзын, ой кёёркюй!
Алып Манаш баатыр,
Ак кастын канадына,
Самара бичигин чийеле,
Дьер юстюне чыгара,
Таштап ийбей канайтты.
Ай канатту ак кас;
Тогузон кулаш оронын юстюне,
Тогус айлана учала,
Алып Манаш ла дьякшылажала,
Байбарак баатырдын дьурттын кёстён,
Ай канадын даяа тудып—
Шунуп уча бербей кайтты.

V

Бир кюнде Эрке Коо
Эки борбуйды тудунганча—
Суу аларга айлынан чыкты,
Айылдын эжигин орой аккан,
Ак чакпыны мёнюндий,
Аржаан кутук сууга келди.
Дьажыл ёлёндо дьарадынан,
Суу сузарга ёнчейип ийди.
Суу дьараттын алдынан,
Мёнюн тюктю ак кас,
Ары болуп дьюзе берди,
Эрке Коо дьастыра тутты,
Эки борбуйды таштайла,
Ойто кайра дьюгюрюп келди.
Айыл эжигин ача тартып,
Адазына мынайда айтты:

„Ой менин кару адам!
Ак чакпынду аржаан сууда,
Ак куш дьюзюп дьюрю.
Бистин ичкен агын сууда—
Ондый кушты кёрбөгөн эдим.
Оны барып тудар керек,
Кандый кужын таныыр керек!
Оны уккан Байбарак адазы,
Тюрген-тюкей айлдан чыкты.
Аржаан суунын дьарадына,
Дьаш кижидий дьюгюрюп келди.
Тос кемезине отурды,
Ак касты сюрюжюп,
Узак барбай тудуп алды.
Айлына тюрген оны экелди,
Айландыра тудуп кёрё бергиледи.
Ай канадын дьая туткылады,
Алып-Манаштын чийгенин кёргюледи.
Кожон была кычыргылады,
Кёстин дьажын токтодып болбой,
Дьанмыр кептю тёктилер.
Бар-чоокыр эрдынем,
Ат ийдеден ёдё берди.
Байбарак баатыр бойым—
Эр ийдеден ёдё бердим.
Адым орто—дьашта болзо,
Дьолды ыраак небес эдим.
Бойым канчын дьиит болзом,
Ак кааннан коркубас эдим!
Ак боронын алтын тюгюн—
Сергиде сыймап болбос турум.
Алып-Манаш уулымды—
Туштап окчоп болбос турум“...—
Байбарак баатыр адазы,
Онойто айдып ыйлады.
Арга тапай юшкюрди.
Кюмюжек Ару дьаш абакай

Кёзинин дьажын ёткюре,
Дьажык юниле мынайда айтты:
„Амыр энчю дьадар тушта,
Алып Манаш дьаштан ала,
Эптю дьакшы надьызы болгон,—
Карындаштардый сююшкен.
Ак чабдар атка минген—
Ак Кёбён баатыр бар эди.
Оны айбылаза кайдар?“
„Дьарады, оны бери алдырзын,“—
Байбарак онойто дьёпсинди.
Кюмюжек Ару—дьаш абакай;
Тар кабайга бир дьайкалган;—
Бойынын дьаныс карындажын
Кан дьеерен атка минген
Кан Чюренкей баатырды;
Ак чабыдар атту,
Ак Кёбён баатырга—ийди.

Оны уккан Ак Кёбён
Аткан октон тюрген;
Айткан сёстён чечен—
Бар чоокыр атту,
Байбарак баатыр дьуртуна,
Дьедип келбей канайтты.
Алып Манаш баатырдын—
Алган эжи—Кюмюжек Ару,
Ак Кёбёнгё азык дьазады.
Кышкы кюнде тонбос,
Дьайгы кюнде дьыдыбас,
Дьети дьылдын азыгын дьазады.
Эки эмчекле эмизип азраган,
Эрмен—чечен энези,
Эки эмчегинин сюдин саап,
Эки дьалбак курут кадырды.
Айдын, кюннюн юлекерлю—
Алтын тажуурга аракы урды.

Алып Манаш надьына,
Тёкпёй, чачпай дьетирип бер,
Ак дьарыктын юстине—
Кючюн дьетсе, чыгарып ал!
Дьери дьуртуна дьетирип кел,
Эрмен чечен абакай,
Алып Манаштын энези,
Ак чабыдар атка минген,
Ак Кёбён баатырды,
Онойдо кюзеп дьакыды.
Атанып урап барганча,
Ончозы чыгып юйдешти.

Ак чабыдар ат—
Чымыл болуп учуп ийди,
Турган изи артып калды,
Барган изи дьок болды...
Ак чабыдарда сооду дьок,
Ак Кёбёндё уйку дьок,
Тюндю-тюштю токтобой,
Казыр суузына дьедип келди.
Ат айланбас тос кемелю,
Карган ёрёкёнгё дьедип келди.
Тюрген сууды кечип алып,
Онон ары шунуй берди.
Тогузон кулаш дьер тамыга,
Дьедип келбей канайтты.
Алып Манашты кёрёлё—
Ачу-корон кыйгырды
Ама-тама сыгырды:
—Ада энене эзен ийеринде—
Ак Кёбёнди не ундудын?
Эрке Коо сыйнына,
Кюмюжек Ару эжине,
Изю дьакшынды ийеринде—
Дьангыс мени не ундудын?
Оны уккан Алып Манаш,

Эки колын ёрё сунды,
Дьер тамыдан кыйгырды:
„Ээрлю ат сюрнюкен туру,
Эр бойым дыастырган турум.
Бир дыастырамды—ташта,
Бу тюбектен айры мени?“
Дье, ак чабыдар атту,
Ак Кёбён баатыр,
Алып Манашка килебеди.
Бир тууды юзе тартала,
Дьер тамынын юстине—
Бектей отургузып салбай кайтты.
Эки дыалбак курутты,
Бойы дыибей канайтты,
Алтын тажуурда аракыны ичти,
Ийдезине—ийде кожылды,
Сёёгине—сёёк кожылды,
Дыаражына—дыараш кожылды,
Алып Манашка дыюзюндеш болды.
Ак-кааннын колынан ёлгён,
Алыптардын кургак сёёктёринен,—
Эки кандьяага буулады,
Ойто болуп дыанып ийди.

„Кюмюжек Ару дыараш келин
Эмди менин болор“—деп,
Бойында сюгюнюп сананды.
Ак кёбюги анданган,
Тюрген сууга дьедип келди.
Ат айланбас тос кемелю,
Карган ёрёкёнди кыйгырды.
Тюрген сууды кечип чыкты,
Карган каралга кёзиле,
Кандьяада сёёкти адыктап кёрди,
Калтыруш юниле сурады:
„Кёзёёр слердин отту,
Кёксёёр слердин ойлу,

Кандый баатырдын сёёгин—
Кандыаалап алган дьорюгер?“
„Мен Алып Манаш баатырдын,
Антамырлу надьызы болгом.
Кату тюбекке тюшкенин билеле—
Болужарга барган болгом.
Кайдар база, арга дьок,
Ак боро ат;
Дьал дьастанып ёлюптир,
Алып Манаш баатыр—
Дьен дьастанып ёлюптир.“—
Ак чабыдар атту,
Ак-Кёбён онойдо айтты.
Ак башту карган ёрёкён—
Кёстин дьажын тёгюп ийди.
Ай каптырга тюбинен,
Тогус кырлу дьес согоонды,
Тюрген мында чыгарып алды.
Андандыра тудуп кёрёр болзо,
Сюрекей татаганы дьок болды.
Оны кёргён Ак Кёбён,
Тогус кырлу дьес согоонды,
Карган ёрёкённён блаап алала,
Тюрген сууга чачып ийди.
Ак чабыдар адына минип,
Онон ары учуп ийди.
Ак башту карган кемечил,
Туруп болбой отура тюшти,
Кёстин дьажын токтодып болбой,
Кёнкёрё тюжюп ёксёй берди.
Алып Манашка келип—
Ачуун бадыштырбай ыйлады.
Тогузон кулаш шююнин алып,
Тогус кырлу дьес согонды,
Шююп тударына дьорюп ийди.

Ак чабыдар атка минген,
 Ак Кёбён баатыр,
 Алып Манашты бектейле,
 Ай дыарыгын кёрбёс эделе,
 Ойто дыана буруларда,
 Эрдьенелю ак боро ат.
 Тенериден тюжюп келди.
 Дьер тамынын оозындагы,
 Кара тууды чарчалта тепти,
 Алып Манаш баатырды,
 Тумаланыш ёлбёс этти.
 Аттын дыаныс чарак кылы болуп,
 Ойто дыана чыга берди.
 Онын кийнинде ак боро ат,
 Бир кезекке шиндеп турала,
 Алып Манашка киледи.
 Алыс ородон чыгарарга сананды.
 Тенериден дыаныс чарак кыл болуп,
 Учуп тюшпей канайтты.
 Тюжюп келген бойынча,
 Кючтю бойы тура тюшти.
 Алып Манаш дыаткан тамылу орого,
 Торко куйругын тюжюрип ийди.
 Алып Манаш баатыр
 Адынын куйругынан ала койды,
 Тогузон кулаш ороны
 Кабортозына чыгып дьюреле,
 Адынын куйругын юзе тартып,
 Ойто тёмён тюшти.
 Онын табыжына;
 Дьер тенери силкинип калды,
 Бийик туулар сына бергиледи.
 Ак кааннын адучылары,—
 Арка туула келгилеп;
 Ат кылындый куулган,
 Ак боро атты—

Сооро аткылап—артып калдылар.
Адып турган дьерге дьууктабай,
Аргазы дьоктон—коркугылап,
Ак-Каанга ойто келеле,
— Алып Манаш баатырдын,
Адын адып божодып койдыбыс.
Эмди коркор неме дьок,
Бистин мёрис болор,—деп,
Айдышклабай—канайтты.

Эрдьенелю ак боро ат,
Ак аяска ойто чыгала,
Дьердин, юстин эбиреде кёрди,
Алтай юстин айландыра шиндеди.
Эмди кёрюп турар болзо;
Дьети дьолдын белтиринде,
Дьетен айры бай терек,
Барбайып турганын кёрюп алды.
Тенеринин тьюбюле,
Оноор учуп дьюрюп ийди.
Бука кептю бустап браадат,
Аю ошкош огуруп браадат.
Бай теректин тёзине,
Дьедип келеле, кёрёр болзо,
Дьетен айгырлу мал келзе,
Табылбай калар неме эмтир.
Дьетен ёрёкё дьон келзе,
Дьуртап калар ыжык эмтир.
Ого дьеткен бойынча,
Ак боронун уйкузы келди.
Дьолына дьаткан бойынча,
Калын уйкыла уюктай берди.
Тюш дьеринде кёрюп дьатса;
Ак боро ат ойто—
Ат ийдезине дьедери,
Алып Манаш баатыр—
Дьер алдынан чыгары,

✓ Онын арга-сюмези—
 Дьер-тенери тѣзинде,
 Кюмюш-кюрѣн атту,
 Кюлер-бий кааннын дьеринде эмтир.
 Ак боро ат ондо бартыр;
 Кюлер-бий кааннын ѳргѳѳ дьянында—
 Юч тюней алтын туулар турат,
 Ол туулардын эдегинде
 Юч тегерик аржаан кѳлдѳр дьядыры;
 Ортодогы кѳлдѳ—
 Ат бажынча алтын кѳбюк,
 Тюнге-тюшке кайкалап дьюрер.
 Оны тудуп алгажын—
 Ёчкѳн от камылар,
 Ёлгѳн—баатыр тирилер;
 Арга-ийде ондо эмтир.
 Ондый тюшти кѳрѳлѳ—
 Ак боро ат ойгонды.
 Айландыра кѳрюп турза,
 Ондый ок тюш кѳрѳргѳ келгендер,—
 Неле тынар тындулар,
 Чирей тепкен уюктап дьаттылар.
 Оны кѳргѳн ак боро;
 Ак дьерге анданып ийди,
 Ак ѳлѳннен юзюп дьиди,
 Аржаан суудан амзап ичти,
 Дьер-тенери тѣзин кѳстѳп,
 Канатту куштый учуп ийди.
 Канча тууды ажып,
 Канча сууды кечип,
 Тюндю-тюштю дьюрюп ийди.
 База бирде кѳрюп клеетсе,
 Кюмюш-кюрѳн атту,
 Кюлер-бий кааннын,
 Кюрѳн торко Алтайына;
 Дьедип келген турбай кайтты.
 Ол дьердин тууларына,

Агып тюшкең сууларына,
Дьалын дьайып мюргюди.
Дьайнап мынайда айдып турды.
„Канаттуда—ак боро ат,—
Ээзи дьок артып калды,
Эр дьякшызы—Алып Манаш—
Дьер алдында ёлюп дьады:
Кюмюш кюрен атту,
Кюлер-бий каанга,
Дьаман санап мен келбедим;
Кюрен торко Алтайдан
Эм бедиреп келген эдим.
Кюлер бий кааннан,
Болуш сурап дьюрген эдим—
Онойто ак-боро айдарда,
Кюлер бийдин дьер суузы,
Кюнзеп неме айтпады;
Карузын сакуган ак-боро
Бирде кару албады.
Унчыкпас дьерге—не кадылар
Болышпас немеге—не дьайнаар,—деп,
Онойто, ак-боро сананала:
Дьяныс чарак кыл болуп,
Тенери тюбюне чыга берди.
Юч аражаан кёлдин юстюне,
Дьедип келген шиндеп турды.
Ак боро аттын келгенин,
Кюмюш кюрен ат—билбеди.
Кюлер бий каан—билбеди.
Ай канатту карчагалары-билбеди.
Арсыл тайгыл ийтери—сеспеди.
Юч кёлди эбреде каруулдаган,
Кара агаштый черюлери,
Канча тюмен баатырлары,
Кёс кёрётён камдары,
Канча-дьюзюн тармычылары—
Ончозы—неме сеспедилер.

Две ортодогы кёл—
Тюште кёрюнбес эмтир,
Тюнде оттый күйетен эмтир.
Ат бажынча алтын кёбюк,
Алтын куштый дыюзюп дыюри.
Ат кылындый куулган,
Ак боро ат—
Ортодогы аражаан кёлге,
Ат кылындый келип тюшти.
Ат бажынча алтын кёбюкти;
Дьудуп алала учуп чыкты.
Күйюп дыаткан аржаан кёл—
Кенетийин ёчё берди.
Ай канатту карчагазы,
Ачу ачу акшып этти.
Арсыл тайгыл ийттери,
Ачу ачу, уулуп юрдюлер.
Кюмюш кюрен ат,
Ачу ачу киштеди.
Кюлер бий каан бойы, —
Ачу корон кыйгырды.
Алтайына тюн кирди,
Тенери тюби кёрюнбес болды.
Адып дыаспас адучылары,
Дьалан тёмён адып калдылар,
„Атту-чулу“ камдары
Алкап камдап тюнюр согодылар.
Ак бороны кёрбёй калдылар,
Кайдан келгенин билбедилер.
Бойы бойлорын айтклажып,
Арткылап калбай канайтты.
Эрдыинелю алтын кёбюгин,
Ак борого алдырбай кайттылар.
Ак боро ат онон ары—
Тенери тюбюле уча берди,
Алып Манашты кёстёп ийди...

Ак чабыдар атка минген
 Ак-Кёбён баатыр,
 Бар чоокыр атту,
 Байбарак баатырдын,
 Дьери дьуртуна—дьедип дьюреле;
 Ачу корон ыйлай берди.
 Ат кабыргазына дьайылып келди,
 Ат чакызына дьетпей дьюрюп,
 Аттан туюжуп сыктай берди.
 Байбарак баатыр ёрёкён;
 Эрмен Чечен абакайыла,
 Эрке Коо кызыла,
 Кюмюжек Ару келдиле
 Айылдан чыгып удура келдилер:
 „—Кайты кёёркюй, Ак Кёбён?
 Алтын туюкю ак боро кайда?
 Алып Манаш баатыр кайда?
 Неге сен ыйладың?“—деп,
 Дьарыш эдип сурадылар.
 Айдар сёзин тындадылар.
 Анча-мынча болгондо—
 Ак Кёбён эрмектенди:
 „Алтын туюкю ак боро—
 Дьал дьастанып дьыгылыптыр.
 Алып Манаш баатырым —
 Дьен дьастана чириптир,
 Бютпей турган болзогор,
 Кандьаадагы куу сёёкти —
 Адьыктап кёрзёёр слерлер.
 Алып Манаштын ада, энези,
 Кожо чыккан дьаныс сыйны,
 Кюмюжек Ару абакайы;
 Кёстин дьажын кёл кеберлю—
 Тёгюп ийди сарынагылап.
 Бар чоокыр атту,

Байбарак баатыр ёрө кёрди, —
Эки колын даяа тудуп
Уулын санап, кожондой берди:
„Канымнан айрылган, уулым—сен,
Кылыгы башкада ёлгён турун;
Карыма салып эркелеген уулым,
Катап аданды кёрбёс турун!
Айткан сёзимди уккан болзон,
Андый ёлюмди ёлбёс эдин.
Ада, эненди ачууга салып,
Кёстөристин даяжын тёкпёс эдин.
Дьюзюнди катап кёрбёзёмдө,
Дьюрегиме куююп дьюр.
Сёзинди катап укпазамда,
Кёзиме чырайын ойноп дьюр“...
Оны уккан энези —
Эрмен Чечен—абакай,
Он чачын сыйманып ийди,
Он тизеге чёгёдёйлө
Даяжык юнюле кожондоды:
„Тогус айга шыралап —
Карынданган эрке уулым,
Тош дьюрегим кайылтып —
Сюгюндирген торко уулым.
Эмчек сюдюнен дязаган
Курутты дызен сен кайдат.
Алтын тажуурда аракыдан,
Амзап ичсен сен кайдат.
Ада, эненнин ол сёзин—
Тындап уксан сен кайдат.
Ёзюп отурза, сёзибисти,
Кемге айдарыс бис эмди?
Ёлө берзёбис сёёгюсти,
Кем чеберлеп дьюур эмди?
Эр кемигинге сен дьетпей,
Элдин дьуртына барып ёлдин.
Эмискен эненди ачуга туюжорип,

Сёегин ийдин-кёрзин деп.
Калганчы кожонды айдала—
Ёлюп каларым, эрке уулым.
Качан бирде айланзан
Эненди кёрбёзин кюмюш уулым.
Дьякшы болзын менин кююним,
Дьякшы болзын дьяжына,
Эрмен Чечен эненди
Ундуп койдын учунда.
Энези онойто кожондойло,
Кёнкёрё дьерге дьыгыла берди.
Эрке-Коо сыйны
Энезин келип ёрё кёдюрди.
Эки кёзине дьаш толтыра,
Кунукчылду кожондоды:
„Энебистин тас карынга
Кожо бюткен бис эдибис,
Эмёл агаш ол кабайга—
Тен дьайкалган бис эдибис
Дьалан ошкош алаканын,
Канайда мен тутпайтам?
Кару дьякшы сен бойынды,
Кёрбёзим бе мен катап?
Арып чылай мен бергемде,
Дьюктенип алып сен дьюретен.
Ачынып кунугуп ол дьюргемде,
Ай дьаркынын сен беретен.
Ак чабыдар ол аттын,—
Кандьагада сёегин кёрдим,
Ак-Кёбён надьыннын,—
Айдып келген сёзине бюттим.
Ак санаамнан дьякшы болзын,
Алтын сёегин чирибезин.
Эки колдон туткандый,
Сен бодозон карындаш.
Ончо комудалды айдышкандый,
Сен сананзан, Алып Манаш.

Кюмежек Ару ол эжин,
Ыйлап—сарнап артар туру.
Эрке=Коо мен сыйнын—
Элен чакка ундубас—турум.
Оны уккан Кюмюжеек Ару,
Он тизезин чөгөдөп ийди,
Он тулунын сыймап ийди,
Комус кептю юниле
Комудап мынайда кожондоды:
„Каны башкадан—бюткен эдибис,
Кайран бойбысты—сююшкенибис,
Аймагы башкадан—бюткенибис,
Ачындыра дьаман—айдышпаганыбыс.
Кару сенин эдинди—
Кара кускун чокуган туру.
Эрке сенин сёёгинди—
Эрлен, чычкан кемирген туру!
Дьалбышту кёзин ёчкёнде болзо,
Дьякшылу адын мениле артсын.
Эр тыныжын тынбазада—
Эрке дьюрегин менде болзын.
Кууда болзо колынды,
Бери сунзан, Алып Манаш,
Кургакта болзо эрдинди—
Меге берзен, Алып Манаш.
Одым чокту, изидер сени,
Бойым тирю, эркелеер сени.
Тан чолмондый кёзинди.
Меге эмди кёрбёзин бе?
Кюмюштен баалу сёстёринди,
Мен эмди укпазым ба?
Менин дьюрегим, Алып Манаш,
Менин кююним, Алып Манаш,
Дьяжын чакка дьякшы болзын!
Элен чекке—эзен болзын!..
Ада-энези, сыйны, юйи,
Онойто айдып кожондошты.

Кёстин дьажын токтодып болбой,
Тюнге, тюшке тёмилей берди.
Алып-Манаш баатырды
Айланып келбеске бододылар,
Ак чабыдар атка минген
Ак-Кёбён баатыр дьанарга сананды,
Алаканын дьая тудуп, —
Ончозыла дьакшылашты.
Байбарак баатыр мынайда айтты:
„Айгыры ёлзё, сырузы артатан,
Надызы ёлзё, — юйи артатан.
Кюмюжек Ару дьаш абакайды,
Ёскюс-дьабыска таштабагар
Кююнюгерге келишкедий болзо, —
Дьорюмеерди бириктиреер“.
Оны уккан Ак-Кёбённин
Дьюрегине кюн чалыды,
Дьюзюне от дьайылды.
„Менин сагышка — чике айтты,
Кюмюжек Ару дьаш абакай,
Менин болоры — дьарт болды,
Менин сюем дьарады“, —
Бойында онойто ырысту сананды,
„Дьериме барып санайын“ — деди.
Ак чабыдар адына минип,
Алтай дьерин кёстёп ийди.
Аткан октый уча берди.
Турган изи артып калды,
Барган изи дьок болды.

VIII.

Ердьенелю ак боро ат,
Ат бажынча алтын кёбюкти,
Алып Манашка дьетирип келди.
Ат кылындый — куулала,
Алып-Манашка алып тюшти.
Ат бажынча алтын кёбюкти —

Тен кабортодон дьудуп ийди,
Ак боро ат,
Алты артык азийдагызынан—
Озогызынан—он артык дьаранды.
Алып Манаш баатыр—
Азийдагызынан—алты артык,
Озогызынан—он артык дьаранды.
Эрдьинелю ак боронын;
Ырылган дьаагы—дьазылды,
Дьарылган дьалжамы—тюзелди,
Юзюлген куйругы—ойто бютти.
Алып-Манаш баатыр,
Тогус кат темир кындьыны,
Юзе тепей канайтты.
Айлу—кюндю дьарыка,
Чыгара калыбай канайтты:
Чой дьаландый кедым токумын,
Ак борого салган турды—
Кюлер межелик алтын ээрин,
Ат сыртына салган турды.
Темир тайга болуп куулган,—
Дьетен эки текпелю,
Темир дьазын алган турды,
Алтан кулаш кара дьыдазын,
Он колына туткан турды.
Ак-борого минеле—
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды.
Алтай юсти торгулды,
Алтан каанга угулды.
Дьердин юсти силкинди,
Дьетен каанды коркутты.
„Ат ёлтюрюп амтажыган,
Эр ёлтюрюп эремжиген,
Уядын—уйга артынган;
Кижидьюзин дьылыйткан
Ак-каан бери чык!

Адып болзон—адыжаалы,
Ок ийдези бойы билзин.
Кюлюк болзон—кюрежеели,
Эр ийдези бойы билзин“.
Оны уккан Ак каан
Тогус кат бай ширеен—
Тоолонуп дьерге тюшти;
Ай болот юлдюзин,
Сооро-маара колго алды.
Ак ёргёёдён чыга дьюгюрди,
Ак-буурыл адына минди.
Канча баатырын кыйгырды:
„Канду дьуудан дьана болбос,
Канча баатырларым, дьуулыжыгар!
Кара агаштый кал черююм,
Тюрген-тюкей келигер.
Узун куйрук суй тудуп,
Бёрю кирбеген дьериме,
Узун дьыда тудунуп—
Дьуу кирбеген Алтайыма,
Калапту дьуу кирди.
Алып Манаш тирилди!..“
Оны уккан баатырлары,
Кара агаштый черюлери,
Бир кижидий дьуулдылар.
Дьети башту дьелбеген—
Кёк буказына минеле,
Дьедип ок келген турды.
Ак-буурул атту,
Ак каанга баштадып,
Ол черюлер кёндюкти;
Алып Манашты дьок эдер деп,
Ончозы омок санангылады.
Олорды кёргён Алып Манаш—
Кара болот юлдюзин,
Кая ташка дьаныды.
Кара кумдус бёрюкти,

Кулак тѣскѣ кептей кийди.
Ак кааннын кал черюзине удра,
Ак боро адын—божодып ийди.
Ары ѣткѣндѣ алтан муннан—
Ак ѣлѣндий кырка берди.
Бери ѣткѣндѣ бежен муннан—
Дьаш ѣлѣндий бюрте берди.
Ак буурул атту
Ак кааннын черюзин—
Чай кайнамга дьетирбей,
Алып Манаш бюрте кести.
Аттын каны курлага дьетти,
Албаты каны эмчекке дьетти.
Айдып болбос дьуу башталды.
Эрдьинелю ак боро ат—
Эки кулагын кызынган,
Ёштюлерге чике мантады.
Эрлю бойы Алып Манаш,
Олдоп солдоп кезе берди.
Оны кѣргѣн Ак-каан,
Ачу-корон кыйгырды,
Ама-томо сыгырды.
Алып Манашка чурап келип,
Эки туудын бажынан
Энчейип келип тудуштылар.
Дьака бойдон кабышты,
Дьарын бойдон тартышты.
Кату дьерге басканда,
Кажыкка дьети́ре бадай базадылар.
Дьымыжак дьерге басканда,
Тизе кѣскѣ—бадай базадылар.
Кату таштар дьемирилип турат,
Кату дьерлерден кѣл чыгат.
Тенеринин булуды дьерге тюшти—
Дьердин тоозыны тенериге чыкты.
Бийик туулар дьемирилди,
Терен суулар чайбалышты.

Дьети дьылга тудуштылар,
Дьерге неме тюшпеди.
Тогус дьылга тартыштылар,
Тобракка неме тюшпеди.
Туткан, туткан дьеринен
Тудамчадан эт юзюлет.
Кабра туткан дьерлеринен—
Калбакчадан кан чачылат,
Ак кааннын канча баатырлары,
Алып Манашты дьыгарга—
Айландыра келип туткылап турат.
Алып Манаш бут кырыла—
Чарчалта тееп оорды турат.
Араай тептим дегендери,
Алты кырды ашкылап калат.
Онон эмеш тын тепкенде,
Он кырларды ажыра ташталат.
Онынчы дьылы келерде;
Ак-буурул атту,
Ак каан кюлюкти,
Алып Манаш баатыр,
Ак аяска алып чыкты,
Ак булутка кёмё тутты,
Кёк аяска кёдюрюп келди,
Кёк булутка кёмё тутты.
Темир тайга кырына,
Юч темденип экелип сокты.
Темир тайга тал ортолоп—
Юзюле бербей канайтты.

Казыр бюткен Ак каанды,
Дьердин дьети кадына,
Чёнюре сокпой канайтты.
„Аттар дьакшызын ёлтюрюп,
Амтажыган Ак-каан.
Эрлер дьакшызын ёлтюрюп,
Эремжиген Ак-каан.

Алтай юстюн калганчызын,
Аддыктап ал сен уялбас.
Айдын кюннин дьаркынын
Калганчызын кёрюп ал.
Алтай юстюн ат сёёгиле—
Ак корумдый эткен сен;
Дьердин юстюн эр сёёгиле—
Элес тайга эткен сен.
Эрге бербес Эрке Каракчы кызынла,
Канчанын канын текёнёёр,
Эр дьякшызын басканаар.
Эмди дьёп дьеткен!

Алып Манаш баатыр,
Онойто тын кыйгырды.
Ак кааннын дьюрегине
Базып алган турды.
Казыр бюткен Ак каан,
Дьымыжабас бойы—дьымыжады,
Дьалынбас бойы—дьялынды.
Дьайнап, ыйлап—мынайда сурады:
„Бажымды менин баспа
Мал кюдючизи болойын мен,
Тынымды менин дьоголтпо
Эжигине—кул болойын мён?“
Алып Манаш баатырдын:
Тош дьюреги эрибеди,
Таш дьюреги дьымыжабады.
Дьюс будакту темир теректи,
Тал каборто—дьара тутты.
Ак каанды ого кыстайла—
Ойто дьана—орой тутты.
Ак боро адына минеле,
Ак кааннын—ак ёргёёзине,
Дьедип келбей канайтты.
Ат чакыга дьеткелекте,
Дьети башту дьелбеген,
Ак ёргёёдён уткуп чыкты,

Ат аларга дьюгюрюп келди,
Алып Манааш баатыр,
Оны бойына дьууктатпай,
Дьети баштын белтирине,
Чертип ийбей канайтты.
Дьелбегеннин дьети бажы—

Дьер сайын—тоголоно берди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эрке-Каракчы кыс чыкты;
Ак-кааннын абакайы—
Алтын таназы мызылдап чыкты.
Оны кёргөн Алып Манааш,
Эки кабакты дьемире кёрди.
Эки кёсти тёмён кёрди,—
Кара болот юлдюле,
Экилезин кезе чапты.
Ийт дьиир сектери дьок,
Ийне илинер терези дьок эдип,
Дьердин юстюне чачып ийди.
Онон ары Алып Манааш
Ак-каанга ижемчилю,
Алыптары удур келгенде—
Алты дьерден юзе чапклайт
Ак-борозыла тепседип ийет.
Ак-боро атка минген,
Алып-Манааш баатыр
Казыр бюткен Ак-каанды,
Онойдо дьендеп чыкпай кайтты.
Аза дьеткери арткан болзо—
Отко юзе дьидиртсин деп,
Тогус дьылга ёчпёс,
Кызыл кёрнёё отты,
Ак-кааннын дьерине сугала,
Албанга келген дьонго айтты;
„Ак-кааннын албанына
Алтай дьереер таштап,

Эрик доктор келгендер,
Аймагы башкада—кыйналгандар;
Ак малыгарды айдап,
Ойто одорына дьетиригер
Ашту—тусту Алтайыгарга,
Ойто ончо дьаныгар!
Алып Манаши баатыр
Албатыга онойто айдала,
Ак кааннын албатызын
Он карманга салды.
Ак малын экчей тудуп,
Сол карманга салды.
Ойто дьана дьерин кестёл,
Ак боронын тискинин бура тартты.
Бар чоокыр атка минген
Байбарак адазына ууланды.
Эки эмчегиле эмискен,—
Эрмен Чечен энезин санады,
Эрке Коо сыйнын,
Кюмюжек Ару абакайын
База дьюрегине алынды.
Тюндю-тюштю шунуп ийди
Турган изи—артып калды,
Барган изи—дьок болды.

IX

Эрдьинелю ак боро ат;
Таспа кептю чейюле берди.
Тамыр кептю кырлая берди.
Аткан октон тюргендеди,—
Айткан сестён чечен барды.
Терен сууларды кечкенде—
Куйрук бажы сууга тийбейт
Бийик кырларды ашканда—
Туйгак кыры тийбей барат.
Тюмен туулар ашты,
Канча суулар кечти,

База бир ондонып кёрзё;
Канатту ат кечип болбос
Кайыкту кеме токтодып болбос,
Шуургандый шуулап дьадар
Ак кёбюги анданып дьадар,—
Казыр сууга дьууктап келтир.
Алып Менаш баатыр
Адынан тюжеле, силкинди:
Кедьегези чырчайган,
Кедьиреежи кыркайган,
Дьаргак тоны калбайган,
Чимирик чилекейи аккан,
Тастаракай боло берди.
Эрдьинелю ак боро ат;
Дьада тюжеле анданды:
Тарыска юйгендю,
Айры тал ээрлю,
Ёлённён эткен токумду,
Агашка дьапкан тередий,
Сёөктёри кыркайышкан,
Таакылу дьабага боло берди.
Дьал куйругы такталган,
Малга дьюзюн эмес болды.
Онон ары тастаракай
Тюрген сууды эмди кёстёп,
Тапылдада дьелип ийди.
Тал чыбыгы шыйтылдап,
Тал ээри кыдырап—
Тюрген суудын дьарадына,
Дьедип келбей канайтты.
Ак башту кемечилди
Тунук юнюле кыйгырды.
Оны уккан карган—
Тос кемеге отурды,
Тастаракайды кечирерге дьюзюп ийди.
Ойто дьана кечирерде,
Одожында отурган карыганның

Кёзинин дьажы тёгюле берди.
Чырыш дьаагын дьолдой берди.
— Слер нени санандыгар?
Кёстин дьажын неге тёктигер?
Тастаракай карыганнан. сурады.
Карыган кёзинин дьажын арчыды,
Дьаш ёткюре мынайда айтты:
— Онон бери саат болды;
Бу кемеге отургузып,
Бир баатырды кечиргем болгом.
Ады онын—Алып-Манаш болгон.
Чырайы онын чечектий,
Кёзи чолмондый болгон.
Онын чырайы сеге дьюзюндеш:
Кёзи сенийиндий болгон.
Онын кийининде, мен оны
Ёлгён деп, надьызынан уккам.
Кургаган сёёгин кёргём,
Кунугып ыйлай бергем.
Онын меге сыйлаган
Тогус кырлу согоонын
Ол надьызы блаайла —
Бу сууга чачып ийген
Онын кийининде айга шююп,
Согоонды ойто таап алгам.
Эмди ол согоонным;
Ай ошкош дьалтырап туру,
Кюн ошкош мызылдап дьат.
Куу сёёгин кёрбёгён болзом,
Ёлгён деп бютпес эдим.
Кюмюжек Ару эрге барбаан болзо,
Кунугуп мен ылабас эдим!

Карыган айдып божоорыла,
Тос кеме дьаратка чыкты.
Ак башту ёрёкён
Ай каптырга тюбинен

Тогус кырлу дьес согоонды
Кодорып алган турбай кайтты.

Эки кёзинин дьажы—
Кара суудый тёгюле берди.
Була тушта тастаракай
Ары-бери силкинип ийди.
Актү бойы Алып Манаш,
Карыган алдына тура тышти.
Дыалан кептю алаканын
Дыая тудуп бербей кайтты.
Таакылу дыабага,
Дыада тыжюп—анданды.
Алтын тыктю ак боро,—
Бюдюшту бойы тура тышти.
Дыал куйругы дыалбыштый—
Дыайыла берген турбай кайтты.
Оны кёргён карыган ёрёкён,
Сюгюнгенине тили дыоголды.
Бир кезекке ёкпёжиреп турды.
Онын кийининде—мынайда айтты:
—Кёзин сенин изю отту,
Кёксин сенин терен ойлу.
Кайран баатыр, Алып Манаш,
Кюмюжек Ару сенин эжин,
Ак чабыдар атту,
Ак-Кёбён баатырга барган.
Албаты дыон дыуулып,
Бюгюн той ёткюрюп дыат.
Чачын дыазып ёргёлёктё,
Дыардына чегедек кийгелекте,
Дыедеринбе кёёркюйим!
Ак боронун дыорыгында
Тутак дыокпо баатырым?
Оны уккан Алып Манаш,
Карсылдада—каткырды,
Карыганга мынайда айтты;

— „Эрдѣинелю ак боро ат,
Тюк сынбаган тужунда,
Эр бойы, Алып-Манаш—
Эзен дьурген тужунда;
Кумдус терези тѣжѣккѣ
Ак-Кѣбѣн дьадып болбос.
Кюмюжѣк Ару абакайды—
Бажын тарац, тойлоп болбос.
Дьакшы болзын, ѳрѣкѣн,
Менин айылыма айылдап келеер,
Изю эрмек ондо болзын!
Амтанду ашты ондо ичеели“!—
Онойто айдала, Алып Манаш,
Ойто дьана—тастаракай болды.
Ак боро ат ойто дьана—
Таакылу дьабага болды.
Ары болуп барарда—
Шуургандый шунуй берди,
Аткан октый кѣрюнбей калды.
Турган изи артып калды,
Барган изи дьок болды...
Анча-мынча барганда,
Бар-чоокыр атка минген
Байбарак адазынын дьерине
Дьедип келбей канайтты.
Ак тайганын кырына чыгала,
Айландыра кѣрюп турза:
Байбарак адазынын айыл—дьанында,
Ат тыныжы—куу туумандый,
Дьайылып калган турбай кайтты,
Албаты дьюзи кызыл ѳрттий,
Чагылыжып турбай кайтты.
Онон база кѣрюп турза;
Кан дьеерен атка минген
Кан Чюренкей дьурчызы,
Эр кашты кезе кѣргѣн,—
Кунукчылду дьортып дьюрди.

Оны кѣргѣн тастаракай,
 Ого удра дъелип ийди.
 Тал чыбыгы шыйтылдап,
 Чимирик чилекейи агып,
 Дьаргак тоны калырап,
 Дъелип ийбей—канайтты.
 Анча-мынча барбай дьюрюп,
 Кан дъеерен атту,
 Кан Чюренкей баатырга
 Дъаба дъетпей канайтты.
 Кан Чюренкей кылчайып кѣрди,
 — Кайдан келген тас эдин?—деп сурады.
 — Бюгюн дъаан той—деп,
 Ончо улустар оноор дъуулган...
 Мен база тойлоойын дезем,—
 Адым—атка тюней ёни дъок...
 Бойым кижиге тюней кийимим дъок.
 Онын учун эренистелип
 Дъортып дьургеним бу эди...
 Тастаракай онойдо айтты,
 Онон ары ээчий сурады:
 — „Слер не керек тойдо эмес?
 Слер не кизи болорыгар“?
 — „Мен Алып-Манаштын дъурчызы эдим.
 Минген адым кан-дъеерен
 Бойымнын адым Кан-Чюренкей.
 Олордын тойын кѣрѣр кююнюм дъок,
 Онын учун дъортып дьюрюм.
 Алып Манашты сананып,
 Ал сагышка туюп дьюрюм.
 Кѣрѣр кююнюн бар болзо—
 Мениле кожо бараалы“.
 Кан Чюренкей онойто айтты:
 — „Ончозынан артык кѣрѣргѣ турганым,
 Кюмюжек Ару эдем эди.
 Онын дъюзюн кѣргѣйим не?
 Айылынын бозогозын алтагайым не?

Тастаракай катап сурады.
Эки дьаагы калтырап турды:
— „Мени ээчий дьортыгар,
Тюрген-тюкей бараалдар,—
Кан Чюренкей калганчыда айдала,
Ары болуп дьелип ийди.
Кан-дьееренин божодып ийди.
Баштап божоткон дьерден,
Тастаракай артып калды.
Кырлан дьерге дьажынала
Кара чымылдый учуп ийди,
Кан-дьеерен атту,
Кан Чюренкей баатырдын —
Ыраак алдына барып тюшти.
Тапылдада дьелип браатты.
Оны кёргён Кан Чюренкей
Алан кайкап дьортуп браатты.
Эбиреде шиндеп турды.
Кайкамчы ийдезин—билбей турды.
Анча-мынча баргылаганда—
Тойлу айылга дьедип келдилер.
Кёп албатыны ёдюп чыгала,
Кюмюжек Ару эжигине келдилер.
Алтын эжикти ачала,
Кан Чюренкей туура басты.
Тастаракай эжиктен кёрди.
Ак Кёбён' баатыр:
Ай билдирюлю тон кийген—
Тёр бажында отурды.
Кюмюжек Ару абакайдын—
Кюмюш чачын сегис келин
Эки дьанында тарап турдылар.
Оны кёргён тастаракай,
Чимирик-чилекейин арчыйла,
Мынайта чёйё кожондоды:
— „Коо дьараш чачынды
Таратканын бу ба, Кюмюжек Ару?

Кожо дьуртайтан ол эшти,
Таап алдын ба, Кюмюжек Ару?
Кюмюш дьараш чачынды,
Ёрдюрдин бе, Кюмюжек Ару?
Кююнин дьеткен ол эшти,
Таап алдынба, Кюмюжек Ару?

Оны уккан Кюмюжек Ару
Сегис келинди туура итти.
Мынайда карузына кожондоды:

— „Коо дьараш чачымды
Кююнзеп мен дьастырбадым.
Кожо дьуртайтан эжимди,
Дьектеп мен сюрбедим.
Кюмюш болгон чачымды,
Бойым дьазып ёрдюрбедим.
Кююном дьеткен эжимди,
Бойым дьектеп айрылбадым“.

Оны уккан Ак Кёбён—
Ат камчызын тюрген алды.
Бозогодогы дьаман тасты,
Ырада мынан сюрюп ийди.
Ойто келип отургалакта,
Тастаракай базала келди.
Бозого алдына чёгёдёлё
Бойы мынайда кожондоды:

— „Алты кулакту кюлер казаннан
Ак Кёбён ашты дьиир дьат.
Алты кат дьымыжак орунга,
Ак Кёбён баатыр—дьадар дьат.
Дьети кулакту дьес казаннан
Алып Манаш аш ичпес туру,
Дьети кат, кумдус тёжёккё
Алып Манаш катап дьатпас туру!
Ого ойто кару эдип—

Кюмюжек Ару кожондоды:
— „Алты кулакту казаннан
Кемдиде болзо азыраарым.

Алты кат оруным,
Алып Манаштын ооруны.
Дьети кулакту казаннан
Дьетен кижини кюндюлеерим!
Дьети кат кумдус тѣжѣгим,—
Дьаныс Алып Манаштын тѣжѣги!
Оны уккан Ак Кѣбѣн,
Ачынганы коркушту болды.
— „Сен, тасты, сени мен,
Бажын кезип будуна саларым,
Будун кезип бажына саларым!“
Тас ары болуп дьюгюрди.
Ак Кѣбѣн камчыла сооро сокты
Алты кобы кечирди,
Алты кырлан ажырды.
Таска дьедип болбой калды,
Уадына дьюзю кызарып,—
Ойто келип айылга кирди;
Отурарга дьеткелекте,
Тастаракай база кожондоны:
— „Ак боро ат, эзен болуп,
Чакызына келзе, не болор?
Алып Манаш ѳлбѣй дьюрюп,
Дьанып келзе канайдар“?
Оны уккан Кюмюжек Ару
Сегис келиндерди туура итти
Бозого алдына дьюгюрюп келди
— „Ак боро чакызына келзе,
Алтын тюгюн сыймаар эдим,
Алып Манаш дьанып келзе,
Алтын эрдин окчоор эдим!..
Оны уккан Ак Кѣбѣн,
Турна болуп куулала,
Айыл тюндюгинен учуп чыкты.
Ак аяска дьажына берди.
Оны кѣргѣн Алып Манаш
Бюдюмдю бойы тура тюшти,

Дьетен эки текпелю:
Темир дьазын тартала,
Канду согоонды тудала,
Ак турна кийининен,—
Божодып ийбей канайтты.
Анча-мынча болгондо,
Канду согоон ойто тышти,
Ак турна тѣбѣзинин
Калын терезин алып келди...
Була тушта тѣрѣгѣндѣргѣ,
Айга коштой ай чыкты.
Кюнге коштой кюн чыкты.
Алып Манаш баатыр
Он карманында эли дьонын—
Одун суулуга дьуртадып ийди.
Сол карманында ак малын,
Одорлуга дьайып ийди...
Казыр бюткен Ак каанды,
Кара саналу Ак Кѣбѣнди
Кайралы дьоктон дьендейле.
Айдып болбос той дьазады;
Албаты дьонды дьыргатты
Дьадын дьрюмин дьаратты!
Кыска болгонын узатпадым
Узун болгонын кыскартпадым.
Албатыдан укканым бу эди.
Артык кожорым дьок туру!
(Учы)

